नं. ५०६१

निरुक्तम् पूर्वार्धम्

श्री यास्कः

पत्र. ७४ ——— सं. ४

वेदांगम्

[illegible]

५०६८

5068

F. = 74

।। कार्तिक शु दि ७ नेदिवसमहस्त्रा अरजुंनने
।। जन्मदिवसघ ।। श्रीगणेशायनमः ।।

१४३

।। श्री ।। ।। रविकृष्णस्यपठनार्थं ।।

१२५०

।। आचार्यश्रीमन्त्रक्षाका ।।

।। स्य हरीपठनार्थं ।। श्री ।।

पं॰ डी छारांमनै रुगदम्नाअ धानलोई

माधावा जावाई

॥ॐ॥ ॐ नमो गणेशाय नमः॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं
समाम्नायं निघंटव इत्याचक्षते निघंटवः कस्मान्निगमा इमे भवंति छंदोभ्यः समा
हृत्य समाहृत्य समाम्नाताः ते निगंतव एव संतो निगमनान्निघंटव उच्यंत इत्यौपमन्य
वोपि वाहननादेव स्युः समाहृता भवंति यद्वा समाहृता भवंति तद्यान्येतानि च
त्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवंति तत्रैतन्नामा
नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशंति भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि तद्
यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्यु
पक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतं मूर्तं सत्वभूतं सत्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरिति अद इति स
त्वानामुपदेशः गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्य आस्ते शेते व्रजति ति

राम १

ती

ष्टंनींद्रियनित्यंवचनमौदुंबरायणस्तत्रचतुष्ट्वंनोपपद्यतेयुगपदुत्पन्नानांवाशब्दा
नामितरेतरोपदेशःशास्त्रकृतोयोगश्चव्याप्तिमत्वात्तुशब्दस्याणीयस्त्वाच्चश
ब्देनसंज्ञाकरणंव्यवहारार्थंलोकेतेषांमनुष्यवद्देवताभिधानंपुरुषविद्यानित्य
त्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रोवेदे॥२॥षड्भावविकाराभवंतीतिवार्ष्यायणिर्जायतेऽस्तिवि
परिणमतेवर्द्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीतिजायतइतिपूर्वभावमाचष्टेनापरभावमा स्यादि
चष्टेनप्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्यसत्वस्यावधारणंविपरिणमतइत्यप्रच्यवमा
नस्यतत्वाद्विकारंवर्द्धतइतिस्वांगाभ्युच्चयंसांयौगिकानांवार्थानांवर्द्धतेविजयेनेति
वावर्द्धतेशरीरेणेतिवापक्षीयतइत्येतेनैवव्याख्यातःप्रतिलोमंविनश्यतीत्यपर

भावस्यादिमाचष्टे॥ न पूर्वभावमाचष्टे॥ न प्रतिषेधति॥३॥ अतोऽन्ये भावविक[illegible]राः एतेषामेव
विकारा भवंतीति ह स्माह॥ ते यथावचनमभ्यूहितव्याः॥ न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्नि
राहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवंत्युच्चावचाः प
दार्था भवंतीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणं॥आ
इत्यर्वागर्थे॥ प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्॥ अभीत्याभिमुख्यं॥ प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्य
म्॥ अति सु इत्यभिपूजितार्थे॥ निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं॥ न्यवेति विनिग्रहार्थीयाः॥ उदि
त्येतयोः प्रातिलोम्यं॥ समित्येकीभावं॥ व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं॥ अन्विति सादृश्यापरभा
वं॥ अपीति संसर्गं॥ उपेत्युपजनं॥ परीति सर्वतोभावं॥ अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा॥ एवमुच्चा
वचानर्थान्प्राहुस्त उपेक्षितव्याः॥५॥ प्रथमः पादः॥ अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंत्यप्यु
पमार्थेपि कर्मो

पसंग्रार्थेऽपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवंति इवेति भाषायामन्वध्यायं चा
ग्निरिवेंद्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसते
ति। प्रतिषेधार्थीयः। पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्यु
पमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते। ४। चिदित्येषोऽनेककर्मा आचा
र्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति
बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थे कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते कुल्माषाः कु
लेषु सीदंतीति नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं नु करिष्यतीत्य
नु ते पुरुहूत वयाः। वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः। शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना

१ पृष्टे नन्वेतदकार्षीरिति च अथाप्युपमार्थे भवति। वृक्षस्य नु ं पंक्ति १

भवंति॥ शाखवाःखखन्नायाः॥ शक्को॥ तेवर्थियुस्पागमा॥ दर्थहिथक्कमइ॥ विज्ञायतेनबी
त्वोहि॥ हिकमिवं॥ विग्रहेण॥ पृथक्काखेकर्म्मोपसंग्रहश्चेतिसमुच्चयार्थेऽभाष्पांसंप्रयु
ज्यते॥ अहं वत्सं चरन्त्रहेत्स्निन्नेतस्मिन्नेवार्थे॥ ह्येवम्पश्च॥ पितम्पुएसाकारोवेतिविचा
५ हइतिच रणार्थे॥ हंताहं पृथिवीं॥ मिमांनिदधानी॥ हवेहवेत्सपथा॥ पिसमुच्चयार्थेभूवति॥ वा
युर्वा॥ तामनुवा॥ वेति॥ ३॥ अहइतिच॥ विनिग्रहार्थीयोरूर्वेणसंप्रयुज्यते॥ अयम
मिदं ४ हं करात्वयमिदंहकरिष्यती॥ सथाप्फकारए तस्मिन्नेवार्थेऽन्नेरेणं॥ मृषमेवंहंनि
सम्पमुतवहंत॥ सथापिपदरस्रएइदमुतद्दुहीत्वेषानेककर्म्मेदंहिकरिष्यती॥
सनुहृष्टोकृथ्यहिवाकरिष्यती॥ यस्य्यायां॥ किलेति॥ विद्याप्रकर्षएवंकिलेसथा ३

२ तिहेत्वपदेशो कथंहिकरिष्यती

दन्नुकरिष्यती २

पि नन्वित्येताभ्यां संप्रयुज्यतेनुपृष्टे न किलैवं ननु किलैवमिति प्रतिषेधे मा कारिषी
रिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एवं खलु तद्बभूवेति शाश्व
दिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शाश्वदेवमित्यनुपृष्टे एवं शाश्वदित्यस्वयंपृष्टे नून
मिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरण
श्चागस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इन्द्र एत्य परिदेवयांच
क्रे ॥ ६ ॥ न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं
विनश्यति न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनम् अद्यास्मिन्द्यवि द्युरित्यह्नो नामधेयं
द्योतत इति सतः श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः कस्तद्वेद यदद्भुतं कस्त

भ—

वेदयद्दद्भुतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिति वान्यस्याचित्तमभिसंचरेत्तमभिसंचार्य
न्यानानूयाश्चिन्नं चेतनेरुताधीतं विनश्यतीत्याध्मातमभिप्रेतं यथापि पदद्भुरणः॥ ५॥
नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी॥ शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भ
गो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः। सा ते प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरि
ता गरिता दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो
दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्द्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमना
द्दिशामभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा ७
स्याद्दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानतिदही

मीक्ष्मा। नतिहाय द्दा॥ भगो नो अस्तु॥ दृहद्ध देमस्व। वेदनैर्भगो भजनेर्दृहादिनि महतो नाम
धेयं॥ परिछिन्नं भवति॥ वीरवंतः कल्याणवीरं वा वीरेर्वीरयत्यमित्रान्वेर्वीनेर्वस्यां ऽतिक
र्म्मणेर्वीरयतेर्वासीमितिपरिग्रहार्थीयो वा पदस्य रणे वा। प्रसीमा दित्यो ऽसृजत्।
त्वासृजदिति॥ प्रासृजत्सर्वतइति वा। विसीमतः सुरुचो वेन आवरिति च। व्यपृ
णोत्सर्वतआदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनोऽपि वा सीमित्येतदनर्थ
कमुपबंधमाददीत पंचमीकर्म्माणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा
मर्यादा। विसीव्यति देशाविति॥ त्वइति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्ध

नै०१० ५

नामित्येके।।१२।। ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषुब्रह्मात्वोव
दतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः।।इत्यृत्विक्कर्म्मणांविनियोगमाच
ष्टेऋचामेकःपोषमास्तेपुपुष्वान्होतर्ग्वनि।।गायत्रमेकोगायतिमेकोशक्करीषूद्गा
ता।।गायत्रंगायतेःस्तुतिकर्म्मणः।।शक्कर्यऋचःशक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशक्रद्ध
न्तुंतच्छक्करीणांशक्करीत्वमितिविज्ञायते।।ब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदति।।ब्रह्मासर्ववि
द्यःसर्व्ववेदितुमर्हति।।ब्रह्मापरिवृढःश्रुततो।।ब्रह्मपरिवृढंसर्वतो।।यज्ञस्यमात्रांसंवि
विमिमीतएकोध्वर्युरध्वरयुरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेतानाध्वरंकामयतइतिवापिवाधी

राम ५

रघु

सखायो क्षिन्वष्टेन

पं २

यानेषु रूपबंधोध्वर इति यज्ञनाम ध्वरति हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्येको तत्कथम
नुदात्तत्वं शक्नोति नामस्य इष्टं यत्तु भवति । उत त्वम् सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायाः पादः ॥ तो मु
त्वस्मेत त्वं विभस्म इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमा बहुवचने ॥ अत्र ह्यपश्यन्नतः कर्सवेतासखा
यो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उत्वे ह्रदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे ॥
अक्षिमंतः कर्णवंतो हि चष्टे रनक्के रित्यादि प्राप्य एतस्मादेने विप्रक्र नरे इव भवतं इति
हा विज्ञायते कर्णाः कृन्तते निकृन्तक्षोरोभवेत्खच्छते रित्योप्राप्य एतस्च्छतीइव खेउदगन्ता
मिति हि विज्ञायते मनसा प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदघ्नात्रपरे उपकक्षदघ्नात्रपरे
स्नास्य मस्य तेर स्यं हत एनं दन्नं मिति वादघ्नं दघ्यतेः स्नवनि कर्मणो दस्यते वस्स्यादि

मे०५०
६

हस्त नरौभुवतिभस्त्रेयाङ्गहाड्वैकेभस्त्रेपाद दक्षिरिस्त्रानाहीं रोह्या इतेःशाश्कर्मणो
ल्हादूतेवोस्पाल्ली ती भा कर्मणोथापिसमुद्धायार्थेन्नवति ॥६॥ पर्यापाद्वेतद्द्वा ष्विन
माश्विनंचपर्यायाश्वुसंथूयेभद्वेद्वेयोमिता हरेस्तुग्रथेषु वाक्य स्मरण ग्वा गच्छंतिपूह
स्मरणार्थमिताहरेषनर्थकाः कर्मामिद्धाति । निद्ध कासश्चि हिन रोम्भरिता हूका । की
हवा । बिम्बस्पन्नोदवा शिरे शिशिरंजीवनापृकं । शिशिरंजीवनायशिशिरेष्टएण
तःदा शाम्नातेवा । एमेनंस्रजनासुते श्वास्रजतेनंस्रुत । नमिद्वइं नु नोगिरःतेवइंपं
१५ तुनोगिरस्तुतया गिरे गरणतः । श्वुयमुतेसमनासी । श्वयंनेसमदैसीवा पिद्दश्वुते । राम
२ सुविदुमिवसुविज्ञायैतेड्वा थायिनेत्पषड्इं हस्तितेना संश्वयुज्यतेपरिभयेइवि ६

हीमिरेकेस्वरितःस्विं चेन्नेसुव्वंतएकेसर्वनेत्सुसोमाञ्चाञ्चावीमर्हिंतउंतद्दह्निलणानि
नेजिह्मायुन्त्सोनरक पतामीति। नरकंन्यरकंनीचैर्गमनंनास्मिन्रमणंस्थानमल्प
मप्यस्तीतिवापिनचेत्स्वेषइदमित्थंतेनेसंमयुञ्ज्यतेनुहस्तेनचेत्सुरांपिबन्तीतिसु
रांसुनोतेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषुनिपतन्तितउपेक्षितव्याः ॥ १ ॥ द्वितीयःपादः ॥
इतीमानिचत्वारिपदजातान्यनुक्रान्तानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्च
तत्रनामान्याख्यातजानीतिशाकटायनोनैरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगार्ग्यो
वैयाकरणानांचैकेतद्यत्रस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्या
तांसंविज्ञातानितानियथागौरश्वःपुरुषोहस्तीतिअथचेत्सर्वाण्याख्यातजानिना

नै० सू० ७

मानिस्कंधःकस्मात्कर्मकृत्पर्थःसर्वंनिःसत्त्वंतथाचह्लीरंभींकश्चाध्वानमश्न
वीताश्वःसवचनीयःस्याद्यत्किंचित्तृन्द्यात्तृणंतदथापिचेत्सर्वाण्याख्यातजानि
नामानिस्युर्यावद्भिर्भावैःसंप्रयुज्येततावद्भ्योनामधेयप्रतिलंभःस्यात्तत्रै
२ वंस्थूणादरशयावासंजनीचस्यात् ॥१२॥ अथापियएषान्यायवान्कार्मनामिकः
संस्कारोयथाचापिप्रतीतार्थानिस्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषंपुरिशयइत्याच
क्षीरन्नष्टेत्यश्वंतर्दनमितितृणमथापिनिष्पन्नेभिव्याहारेभिविचारयंतिप्र
थनात्पृथिवीत्याहुःकएनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेर्थेप्रादेशि
केविकारेपदेभ्यःपदेतरार्द्धान्संचस्कारशाकटायनएतेःकारितंचयकारादिं राम ७

चांनाकरणं मस्तेः श्वश्रुंवमका रादिंवा॥ यथा पिसत्व दूर्वोभाव इत्याङ्क॥ रपरस्मात्क्ष
वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति न हितं नोपपद्यते॥ ॐ॥ यथा हिनुवा एनं त्रद्य
स्वरसंस्कारः समर्थो श्रादेशिकेन गुणेनाविनोक्ष्यातां सर्वश्रादेशिकमित्येवं
सत्यरूपात्तं प्रएषप्रवर्तिं यथा एतं घः कश्चत्कर्मक्रियां प्रवर्तिस्तत्तथा चक्री
रत्निनि परूपामः समानकर्मणेन नामधेयं प्राप्तिलं प्रमेकेषां नैकेषां यथा तन्वा
परिव्रजाक्रोजीवनोभ्यमिजइत्यत्तेनैवोन्नसः प्रक्रमकायथा एतद्यथाचापिव्रनी
ताथानिस्फरस्थेनाप्पाचक्रीरत्निनितिसंतल्पप्रयोगात्कृतोथेकपदिकायथा
व्रजातिर्दम्रनाजाद्यश्चाक्रारोजागरूकोदर्विहोमीनियथाएतन्निष्पन्नेनि

नै० २० व्याहारे निविचारयन्नीति भवन्ती हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात्पृथि
८ वीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेति अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः।
॥ ३ ॥ अथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारे
ति यो अनन्विते ऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा यथो एतदपरस्मादपरस्माद्भा
वात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावा
न्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति बिल्वं भरणाद्वा भे
दनाद्वा ॥ ४ ॥ अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतीयतो नात्यन्तं राम
स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च यदिमं ८

न्नार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मंत्रा इति हेतेनो येहि नर्थं नियतवाचो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवंति तथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयंते उरु प्रथस्वेति
प्रथयति प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवंति ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मै
नं हिंसीरित्याह हिंसन्नथापि विप्रतिषिद्धार्था भवंति एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीय
असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे शतं सेना अजय
यत्साकमिंद्र इति तथापि जानन्तं संप्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति तथाप्या
हादितिः सर्वमिति अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो तथापि राम स्या
अविस्पष्टार्था भवंत्यम्यग्यादृगस्मिन् जारयायि काणुकेत्यर्थवन्तः शब्दसामान्या

नै० सू० ९ देनद्वैयज्ञस्यसमृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्माक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्म
णं । पौ । क्री त्वं नो पुत्रैर्नेष्ठि रिरीति यथा । एतन्नियमनवाचोऽनुरूपो नियतानुरूप्याभिवं
तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्रायमी । पिता पुत्रादि विनियोगो । एतद्ब्राह्मणेन रूपसम्प
न्नाविधर्युतद्रत्कादिनानुवादः समभवतीति यथा । एतदनुपपन्नार्थाभिवंतीत्याम्नायव
चनाद हिंसाः प्रतीयेत यथा । एतद्विप्रतिषिद्धार्थाभिवंतीति लौकिकेष्वप्येतद्यथास
पत्लोपं ब्राह्मणे नमिन्नो राजेति यथा । एतद्ज्ञातं तैः संप्रेष्यतीति जानंतमभिवाद
यते जानंतमध्यपर्कं प्राह यथा । एतद्दीनिः सर्वमिति । लौकिकेष्वप्येतद्यथासर्वं राम
रमानुमाघाः पानीयमिति यथा । एतद्विस्पष्टार्थाभिवंतीति निषस्थाणोरपराध्य ९
श्री

यदेनमन्ध्येन पृच्छ्यन्ति पुरुषापराधः सम्भवन्ति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषवि
शेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १ ॥
तृतीयः पादः ॥ ॥ अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । अवसाय द्वते रुद्र मृल
ति पदं द्रवसंगावः पथ्य इन मवृत्तेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति । अ
वसाया अश्वा निति । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति । दूतो निर्ऋत्या इदमा
जगामेति पंचम्यर्थ प्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थ प्रेक्षा वाः कारान्तं । परो निर्ऋत्या आ चक्ष्वेति ।
चतुर्थ्यर्थ प्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थ प्रेक्षा वाः कारान्तं । परो निर्ऋत्या आ चक्ष्वेति चतुर्थ्य
र्थ प्रेक्षैकारान्तं परः संनिकर्षः संहिता पदप्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचर

अ०२

नेoप्र० १०

एनं नापोर्षद्दग्धं यथापियाग्निर्देवतेनमबहुवःप्रदेह्या भवन्तितेनेदेतेनोपोह्लितथं तिवि
ह्युयुलिंगज्ञाज्ञ्नस्मद्यतिद्इंधं नलाद्रावसादेवनावायुंदएं तीति। वायुलिंगुवेद
लिंगं चाग्नियेमुंत्रेग्निरिवमन्योलिषिनःसहस्त्रेत्यथाग्निमन्यिवेमंत्रेविषितोज्वलि
तस्विषिरित्यथस्यदीप्तिनामभवृत्यथापिज्ञानमशंसाम्रवृत्यज्ञाननिदानाश। २२
स्याणुरयंभोरह्यारःकिलाक्षदधीत्मवेदंनविजानातियोर्थायोर्थद्दिइज्ञकलंमक्ष
मक्षंतेनाक्रमेतुज्ञानक्षितपोभा।यद्दहीतमविज्ञाततनिगद्दनेवृद्याध्यते।त्रेनेया
विवस्त्रक्षेप्तेननद्ग्लतिकहिंविदास्या एतस्मिष्ठतेरयोन्निरएस्थावा।शौ।उत राम
तःपश्यन्नदहर्षिवाचमुतनंश्चरवनश्चणेत्येना।उनोतस्मैतवाविसस्त्रजायेव १०

सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना नैश्रुउ पु

पत्यं उज्ञातीसुवासाः। अथैकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च स्मृ एवं न शृणोत्येनामित्य
विद्वांसमाहार्थमथैकस्मै तन्वं विसस्रे इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनम
र्थस्याहानया वाचा उपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुका
लेषु यथा सएनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थः ज्ञश्शंसा तस्या उत्तरा भूयसे निर्वचना
य॥ उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। अधेन्वा चरति माय
यैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्। अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं
विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा। विज्ञातार्थं यं नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु ब
लवत्स्वपि धेनुर्वा ह्येषा चरति माययावाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यां

नैरु०
११

देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा
वाग्भवतीति वा किंचित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले
देवताध्यात्मे वा ॥ साक्षात्कृतधर्म्माण ऋषयो बभूवुस्तेवरेभ्योसाक्षात्कृतधर्म्म
भ्य उपदेशेन मंत्रान्संप्रादुरुपदेशाय ग्लायंतोवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रंथं समा
म्नासिषुर्वेदं च वेदांगानि च बिल्मं भिल्मं भासनमिति वैतावंतः समानकर्म्माणो धा
तवो धातुर्दधातेरेतावंत्यस्य सत्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नै
घंटुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदैवते मंत्रे निपतति नैघंटुकं त राम
त् ॥ अश्वं न त्वा वारवंतं ॥ अश्वमिव त्वा वालवंतं वाला दंशवारणार्था भवंति दंशो ११

दृशातेः। मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः। मृगइवभीमःकुचरोगिरिष्ठामृगोमा
र्ष्टेर्गतिकर्म्मणोभीमोबिभ्यत्यस्माद्भीष्मोप्येतस्मादेवकुचरइतिचरतिकर्म्मकु
त्सितमथचेद्देवताभिधानंक्वायन्नचरतीतिगिरिष्ठागिरिस्थायीगिरिःपर्वतःस
मुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वार्द्धमासपर्वदेवानस्मि
न्प्रीणन्तीतितत्प्रकृतीतरत्संधिसामान्यान्मेघस्थायीमेघोपिगिरिरेतस्मादेव
तद्यानिनामानिप्राधान्यस्तुतीनांदेवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेतदुपरिष्टा
द्व्याख्यास्यामोनैघंटुकानिनैगमानीहेहाहे। चतुर्थःपादः॥ ॥इतिप्रथमोध्या
यः॥ ॥६॥ ॥अथनिर्वचनंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनविका

नै०१० रेफाद्विनोस्यातां तथा नानि निर्ह्रियात् तथा नद्विनेर्थर्द्वादेशिके विकारे थीनित्यः परी
१२ केर ह्ले नैकाना चिहूत्रिसामान्येनाविद्यमानेसामान्येप्पहलरवसेंसामान्यान्निर्ह्रियान् रा ३
त्वनून्निर्ह्रियान्नसंस्कारमाद्वियेतविषयवत्याहि ह्रद्वयोभवंतियथार्थविभक्तीः
सन्नमयेत्मन्नमवन्नमितिक्षान्ताहीएवशिष्यते ॥२॥ अथाप्यस्तोनिवृत्तिस्थानेषु
ति ४ हिलोपोभवंस्तःसंनीस्तथाप्रथंतलोपोभवतिगत्वागतमित्यथाथकपधालोपो
12 भवतिजग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्यकपधाविकारोभवतिराजाहंडीत्यथापिवसृत्तौ
लोपोभवतित[illegible]त्वायामित्यथापिद्विवर्णलोपस्तृचइत्यथाप्याद्विविपर्ययोभ राम
वतिज्योतिर्घनोबिंदुर्वाध्यइत्यथाप्याद्यंतविपर्ययोभवतिस्तोकारज्जुःसिकता १२

स्तर्कित्यथाप्यंतव्यापत्तिर्भवति ॥४॥ ओघोमेघोनाधोगाधोवधूर्मध्वित्यथापिवर्णोपज
नआस्थद्द्वारोभरूजेतितद्यत्रस्वरादनंतरान्तस्थान्तर्धातुर्भवतितद्द्विप्रकृतीनांस्थान
मितिप्रदिशंतितत्रसिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेल्प
निष्पत्तयोभवंतितद्यथैतदूतिर्मृदुःपृथुःपृषतःकुणारुमित्यथापिभाषिकेभ्योधा
तुभ्योनैगमाःकृतोभाष्यंतेदमूनाःक्षेत्रसाधाइत्यथापिनैगमेभ्योभाषिकाउष्णं
घृतमित्यथापिप्रकृतयएवैकेषुभाष्यंतेविकृतयएकेषु ॥५॥ शवतिर्गतिकर्माकंबो
जेष्वेवभाष्यतेकंबोजाःकंबलभोजाःकमनीयभोजावाकंबलःकमनीयोभवतिविक
रमस्यार्येषुभाषंतेशवइतिदातिर्लवनार्थेप्राच्येषुदात्रमुदीच्येषुएवमेकपदानि

नै०पू०
१३

निर्द्धार्य्योद्दप्पतसमासे षष्ठीकपर्वसु चानेकपर्वसु च स्वरं वेङ्कमि परमपरं प्रविभज्य निर्द्धा
याद्दृंज्यः पुरुषो हृंडमर्हतीति वाद्दंडेन संपद्यत इति वा दंडो द्दद्दातेऽर्द्धरियतिकर्म्मणो
क्रूरो द्ददते मणिमित्यभिभाषंते द्दमनादित्यौपमन्यवो द्दंडमस्याकर्षतीति गर्हायां ।
।४। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणं ख्यातेर्वानर्थको
ऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्व
स्य राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा
पूरयत्यंतरित्यंतरपुरुषमभिप्रेत्य यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न
ज्यायोऽस्ति किंचित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्य राम
१३

×२ तिकद्रा

पिनिगमोभवति ।।५।। विश्वकद्राकर्षवीतिविकद्रुत्निश्वगतोभाष्यतेद्रातीतिग
तिकुत्सनौकद्रातीतिद्रातिकुत्सनानामकद्रातीतिनिसतोनर्थकोभ्यासस्तदस्मिन्नस्ती
तिविश्वकद्रुःकल्याणवर्णरूपःकल्याणवर्णस्येवास्यरूपंकल्याणंकमनीयंभवतिव
र्णोवृणोतेरूपंरोचतेरेवंतद्धितसमासान्निर्ब्रूयान्नैकपदानिनिर्ब्रूयान्नावैयाकरणा
यनानुपसन्नायानिदंविदेवानित्यंह्यविज्ञातुर्विज्ञानेसूयोपसन्नायनुनिर्ब्रूयाद्यो
वालंविज्ञातुंस्यान्मेधाविनेतपस्विनेवा ।।६।। विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमा
शेवधिष्टेहमस्मि । असूयकायानृजवेयतायनमाब्रूयावीर्यवतीतथास्याम् । यच्चातृ
णत्यवितथेनकर्णावदुःखंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन् । तंमन्येतपितरंमातरंचतस्मै

नै०५० नद्रुह्येत्कतमञ्चनाह।अध्यापितायेगुरुन्नाद्रियंतेविप्रावाचामनसाकर्म्मणावा।यथैव
२४ तेनगुरोर्भोजनीयास्तथैवतान्नभुनक्तिश्रुतंतत्।यमेवविद्याःशुचिमप्रमत्तंमेधावि
नंब्रह्मचर्योपपन्नं।यस्तेनद्रुह्येत्कतमच्चनाहतस्मैमाब्रूयानिधिपायब्रह्मन्निति।निधिःशेव
धिरिति॥३॥ ॥प्रथमःपादः॥ ॥अथातोनुक्रमिष्यामोगौरितिपृथिव्यानामधेयंयद्दूरं
गताभवतियच्चास्यांभूतानिगच्छंतिगातेर्वौकारोनामकरणोथापिपशुनामेहभव
त्येतस्मादेवाथाप्यस्यांताद्धितेनकृत्स्नवन्निगमाभवंतिगोभिःश्रीणीतमत्सरमिति
पयसोमत्सरस्सोमोमंदतेस्तृप्तिकर्म्मणोमत्सरइतिलोभनामाभिमत्तएनेनधनंभवति
पयःपिबंतेवाप्यायंतेवाहीहीरंहतेर्घर्ससेर्वैकारोनामकरणऊध्रीरमितियथा।अंशुंदुहंतो राम
२४

अध्यासते गवीत्यधिषवणचर्म्मणोंऽशुः श्लेष्म माज्ञो भवत्यननाय ज्ञं भवतीति वा वर्ध्रं चर्म्मवि
रतो वेष्टितं भवतीति वाथापि चर्म्म च श्लेष्मा च। गोभिः संनद्धो अस्मि वीडयस्वेति रथस्तु
तावथापि स्नाव च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति इषुस्तुतौ ज्यापि गौरुच्यते
गव्या चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति।।१।। वृक्षे वृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः
प्रपतान्पूरुषादः। वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो व्रश्चनात् नियता मीमयद्गौः शब्दं करोति
मीमयतिः शब्दकर्म्मा ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय विरिति शकुनिनाम वेतेर्गति
कर्म्मणोऽथापीषुनामेह भवत्येतस्मादेवादित्योऽपि गौरुच्यते। उतादः परुषे गवि पर्ववद्
तिभास्वतीत्यौपमन्यवोऽथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदनेनोपेक्षितव्य
मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति।

गौ ३

नै०पू०
१५

15

सोपिगौरुच्यते।अत्राह गोरमन्वते।तिदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः॥सर्वेपिरश्मयोगा
वउच्यंते।ऋ॰ ता वांवास्तन्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः।अत्राहतदुरु
गायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि।तानिवांवास्तूनिकामयामहेगमनायत्रगावो
बहुशृंगाभूरीतिबहुनोनामधेयंप्रभवतीतिसतःशृंगंश्रयतेर्वाशृणातेर्वाशम्नाते
र्वाशरणायोद्गतमितिवाशिरसोनिर्गतमितिवायासोयनास्तत्रतदुरुगायस्यविष्णो
र्महागतेःपरमंपदंपरार्ध्यस्थमवभातिभूरिपादःपद्यतेस्तंनिधानात्पदंपशुपादः
प्रकृतिःप्रभागपादःप्रभागपादसामान्यादितराणिपदान्येवमन्येषामपिसत्वानां एम
संदेहाविद्यंतेतानिचेत्समानकर्म्माणिसमाननिर्वचनानिनानाकर्म्माणिचेन्नाना १५

निर्वचनानियथार्थंनिर्वक्तव्यानिनीमान्येकविंशतिःपृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्ता
नितत्रनिर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेःकृच्छ्रापत्तिरितरासापृथिव्यासंदिह्यतेतयोर्विभा
गस्तस्याएषाभवति॥यईंचकारनसोअस्यवेदयईंददर्शहिरुगिन्नुतस्मात्।
समातुर्योनापरिवीतोअन्तर्बहुप्रजानिर्ऋतिमाविवेश॥बहुप्रजाःकृच्छ्रमापद्य
तइतिपरिव्राजकावर्षकर्मेतिनैरुक्तायईंचकारेतिकरोतिकिरतीसंदिग्धौवर्षक
र्म्मणानसोअस्यवेदमध्यमःसएवास्यवेदमध्यमोयोददर्शादित्योपाहितंसमातु
र्योनौमातान्तरिक्षंनिर्मीयन्तेस्मिन्भूतानियोनिरन्तरिक्षंमहानवयवःपरिवीतो
वायुनायमपीतरोयोनिरेतस्मादेवपरिवृतोभवतिबहुप्रजाभूमिमापद्यतेवर्ष

कर्मणा शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता जानानीति तस्मै देवतोभयलिंगा प्रा
दुर्बभूव तां न जज्ञे तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति सास्मा एतामृचमादिदेश एषा म
द्देवतेति ॥४॥ अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चि
त्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत । अयं स शब्दायते येन गौ
रभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमि
का ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिर्नि करोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिं वव्रि
रिति रूपनाम वृणोतीति सत वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥५॥ ॥इति राम
द्वितीये पादः ॥ ॥ हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदश हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्य 

मानमितिवाह्रियतेजनाज्जनमितिवाहितरमणंभवतीतिवाहृर्यतेर्वास्यात्प्रेप्साक
र्मणोंतरिक्षनामान्युत्तराणिषोडशांतरिक्षंकस्मादंतराक्षांतंभवत्यंतरेमेइति
वाशरीरेष्वंतरक्षयमितिवातत्रसमुद्रइत्येतत्पार्थिवेनसमुद्रेणसंदिह्यतेसमुद्रः
कस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापःसमभिद्रवंत्येनमापःसंमोदंतेस्मिन्भूतानिसमुदकोभ
वतिसमुनत्तीतिवातयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्षतेदेवापिश्चार्ष्टिषेणःशंतनुश्च
३ कौरव्यौभ्रातरौबभूवतुःसशंतनुःकनीयानभिषेचयांचक्रेदेवापिस्तपःप्रतिपे
देततःशंतनोराज्येद्वादशवर्षाणिदेवोनववर्षतमूचुर्ब्राह्मणाअधर्मस्त्वयाचरि
तोज्येष्ठंभ्रातरमंतरित्याभिषेचितंतस्मात्तेदेवोनवर्षतीतिसशंतनुर्देवापिंशि

नै० पू०
२७

17

शिष्ठ राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्ते भवानि याजयानि च त्वेति तस्यैतद्वर्षकाम
सूक्तं तस्यैषा भवति ॥ २ ॥ आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वा
न् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥ आर्ष्टिषेण इष्टिषेणस्य
पुत्र इषितसेनस्येति वा सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नर
काद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा होत्रमृषिर्निषीदन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमां [illegible]
ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत तदृषीणामृषित्वमिति
विज्ञायते देवापि[illegible]र्देवानामाप्त्यास्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं रम
मतिं चिकित्वांश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रं । उत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरः १७

धनेनधन्वतीमूर्द्धगतिप्रतिषिद्धातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाया ॥२५॥ यद्देवापिःशंत
नवेपुरोहितोहोत्रायवृतःकृपयन्नदीधेत् । देवश्रुतंवृष्टिवनिंरराणोबृहस्पतिर्वा
चमस्माअयच्छत् ॥ शंतनुःशंतनोस्त्वितिवाशमस्मैतन्वाअस्त्वितिवा । पुरोहितःपुरएनं
दधतिहोत्रायवृतःकृपायमाणोन्वध्यायद्देवश्रुतंदेवाएनंशृण्वन्तिवृष्टिवनिंवृष्टियाचिनंरराणो
रातिरभ्यस्तोबृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोस्मैवाचमयच्छद्बृहदुपव्याख्यातं ॥३॥ ॥तृ
तीयःपादः ॥ ॥ साधारणान्युत्तराणिषड्दिवश्चादित्यस्यचयानित्वस्यप्राधान्येनो
परिष्टात्तानिव्याख्यास्यामः । आदित्यःकस्मात् । आदत्तेरसान् । आदत्तेभासंज्योतिषां । आ
दीप्तोभासेतिवा । अदितेःपुत्रइतिवा । अल्पप्रयोगंत्वस्यैतदार्चाभ्याम्नायेसूक्तभाक्सूर्यमा

नै० पू०
१८
18

द्वितीयमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवंतीति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुण
स्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः। आदित्या दानुनस्पती। दान
पती। अथापि मित्रस्यैकस्य। प्रस मित्र मर्त्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्र
तेनेत्यपि निगमो भवति। अथापि वरुणस्यैकस्य। अथा वयमादित्य व्रते तव। व्रतमिति
कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः। इदमपीतरद्व्रतमेतस्मादेव वृणोतीति सतो
न्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरं। स्वरादित्यो भवति। सु अरणः। सु ईरणः। अ२
स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता। पृश्निरादि राम
त्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः। संस्प्रष्टा रसान्संस्प्रष्टा भासं ज्योति १८

षां संसृष्टो भासीति वाप्यद्यौः संसृष्टा ज्योतिर्भिः ॥ एष कृन्दिश्च ॥ ३८ ॥ नाक आदि
त्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रणयो ऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्र
तिषिध्येत । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकं न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनासु
खं तु एष प्रकृतान्येव तं गच्छन्ति ॥ ३९ ॥ गौरादित्यो भवति गमयति रसान्गच्छत्यन्तरि
क्षे ऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधि दूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ॥ ४० ॥ विष्ट
बादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौरा
विष्टा ज्योतिर्भिः ॥ एष कृन्दिश्च ॥ ४१ ॥ नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां
प्रभवो ऽपि वा भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ ४२ ॥

नै०सू०
१९

चतुर्थः पादः॥ ॥रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश॥ रश्मिर्यमनान्तेषामादित्यैः साधार
णानि पंचाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशतेरासदनाद
पिवाभ्यशनात्तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्वस्य भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रा
न्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि का
ष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याजन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोऽपि
काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्॥ अतिष्ठन्तीनामनिवेशना
नां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्र
शत्रुः॥ अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं श

का० ३

19

राम
१९

स्म

रीरंमेघः द्वारीरंद्वारीरंश्च एतेनैः आम्नातेवह्नित्रस्यानिस्मिंविचरंतिविजानंत्यापंइति
दीर्घिंद्राद्येतेस्तमस्तनोतेराद्रायदाद्रापतेरिंद्राद्रानुरिंद्रोद्रामापितावाद्रानापितावा
तस्मादिंद्रद्रानुस्तत्कोशृंत्रोमेघइतिनैरुक्ताःत्र्रपांचज्योतिषश्चमिश्रीभावकर्म्मा
णोवर्षकर्म्मजायतेतत्रोपमार्थेनयुद्धवर्ण्णाभवंत्याहिवन्नुखलुमंत्रवर्ण्णाब्राह्मणवा
दाश्चविवृधस्यद्वारीरस्यस्त्रोतांसिनिवारयांचकारतस्मिन्हतेःप्रस्यंदिरेत्रापस्त
दपिभिवादिन्येषर्ग्भवंति॥१॥दासपत्नीरहिगोपात्रातिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेव
वगावः।अपांबिलमपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार।दासपत्नीर्दासा
धिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासयतिकर्म्माणियहिगोपाअतिष्ठन्नहिनागोपामार

नै०प्र० अहिरयनादेत्यंतरिक्षेयमपीतरोहिरेतस्मादेवनिर्ह्रसितोपसर्ग आहंतीति॥ निरु
२० द्धा आपः पणिनेवगावः॥ पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक्पण्यंनेनेक्ति॥ अपां
बिलमपिहितंयदासीत्॥ बिलंभरंभवतिबिभर्तेर्वृत्रंजघ्निवानपववारतद्वृत्रोवृणो
४ स्वाद्य तेर्वावर्त्ततेर्वावर्द्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेयदवर्त्ततत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमि
तिविज्ञायतेयदवर्द्धतत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायते॥ ॥ पंचमःपादः॥ ॥ रात्रि
२० नामान्युत्तराणित्रयोविंशतीरात्रिःकस्मात्प्ररमयतिभूतानिनक्तंचारीण्युपरम
यतीतराणिध्रुवीकरोतिरातेर्वास्याद्दानकर्म्मणःप्रदीयंतेस्यामवश्यायाउषोना राम
मान्युत्तराणिषोडशोषाः कस्मादुच्छतीतिसत्यारात्रेरपरःकालस्तस्याएषाभ २०

वनि॥१८॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा। यथा प्र
सूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक्। इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरा
गमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञातनमजनिष्ट विभ्वनन्तमे यथा प्रसूना सवितुः प्रसवा
य रात्रिरादित्य[illegible]स्यैवं रात्र्युषसे योनिमारिचत्स्थानं स्त्रीयोनिरभियुत एनां(
गर्भस्तस्या एषा परा भवति॥१॥ रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदना
न्यस्याः। समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने। रुशद्वत्सा सूर्य
वत्सा रुशदिति वत्सनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्या
द्रसहरणाद्वा। रुशती श्वेत्यागात्। श्वेत्या श्वेततेः रारिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृ

कश्मीर

नै० ५०
२१

स्रावस्मरितविं कृस्मं कइद्ंपने निं कृष्लोकस्मेव्येने संस्तो तिसमानबंधुस मानबंध
नेऽअमृते ऽअमरणावन्नचीदूतीनरेतमभिमेत्यद्यावावसंचरतस्ते वद्यावोह्यातना
द्यावादपिवाद्यावाचरतस्तयाचरनइतिस्पादाभिनानेऽन्योन्यस्याध्यमत्मंक
र्णिणे आहनीमान्कन्नराणिद्वाद्वणहः कस्माद्दुपाहरत्यस्मिकर्माणितस्येष
निपातोभवतिवैश्वानरीयायामृचि॥३॥ अइश्वकृस्तमइरजुनंचविवर्तेतेर
जसीवेद्याभिः। वैश्वानरोराजायमानोनराजावानिरज्ञोतिषाग्निस्तमांसिऽअह
श्वकृस्मराणिः शुक्लंवाइरजुनिंविवर्त्तेतरजसीवेद्याभिर्वीदितव्याभिः प्रहन्ति राम
भिवैश्वानरोराजायमानइवोद्यन्नादित्यः सर्वेषांज्योतिषाराजावाहंनमग्निर्ज्योति २१

बानमांसि मे घनामास्मु तत्प्रणिन्निशन्मे बः कस्मान्मे ह्ययनीतिमत त्र्या उपर उपल
इत्येताभ्यां साक्षरणानि पर्वतिनामाभिरूपुर्लर उपलोमे घोभवत्सु परमंतेस्मिंनभ्रा
एष परताश्नोपइनि वानिषोमेषा भवतिधाद्वानांमानेभ्यथमाश्नतिष्ठ न्कृतंत्रोदे
षामुपराउदायन्नू। त्रयस्तपानिष्टाथिवीमनूपोद्दाहृत्यक वहतःपुरीषं। देवानां निर्म
एभ्यथमाश्नतिष्ठन्माध्यक्षे भक्ताद्देवगणाः भयेत्पुइातिमुखनामभतमो भवतिविके म्प ५
त्तनिनमेषा नामुहकं जायते। त्रयस्तपं तिष्टथिवीमनूपाः पांजऊन्यो वायुरादित्यः
शीतोष्णवर्षैरोषधीःपाचयंत्यनूपाश्नुवपंतिलोकान्स्वेनस्वेनकर्मणायमपीन
रोनूपएतस्मादेवानूप्पतउदकेनापिवावाबितिस्याद्दयोश्नागिति। तस्मानूपइति

नै० २० स्यादाद्यथा प्राचीनमिति। द्वादहङ्कं वहतः पुरीकषं। वाद्धादित्याद्दकुं हत्वकमिस्क
२२ दकनामब्रवीते: श्राह्वकर्म्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषं प्टणोतेः स्वरयतेर्वा ।। ।।षष्टः पा
दः।। ।।वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपंचाशत्। वाक् कस्माद्वचेस्तत्र सरस्वतीत्येतस्या भ
वान् नदीषु [illegible] दृष्ट्वा। तावद्य निगमा भवन्ति तद्यद्देवता तावद्दुपरिष्टात् व्याख्या
स्यामोऽथैतन्नदीवत्। साऽयं स्तुभोमि बिसखाईवा रुजन्सानुगिरीणां तविषेभि
रूम्मिभिः पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः। इयं शु
भैः शोषणैः शुष्मिमिति बलनाम शोषयतीति बिसं बिस्यतेर्भेदनक राम
र्म्मणो वृद्धिकर्म्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरूर्मिभि २२

22

भिःपारावतघ्नींपारावारघातिनींपारंपरंभवत्यवारमवरमवनायस्तुमःसुवृक्तिभिः
स्तुतिभिःसरस्वतींकर्मभिःपरिचरेमोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकंकस्मा
दुनत्तीतिसतोनदीनामान्युत्तराणिसप्तत्रिंशन्नद्यःकस्मान्नदनाभवन्तिशब्दव
त्योबहुलमासांनैघंटुकंवृत्तमाश्चर्यमिवप्राधान्येनतत्रेतिहासमाचक्षतेविश्वा
मित्रऋषिःसुदासःपैजवनस्यपुरोहितोबभूवविश्वामित्रःसर्वमित्रःसर्वंसंसृतं
जवनः१ सुदाःकल्याणदानःपैजवनःपिजवनस्यपुत्रःपिजवनःपुनःस्पर्धनीयजवोवामिश्रीभा
वगतिर्वासवित्तंगृहीत्वाविपाट्छुतुद्र्योःसंभेदमाययावनुययुरितरेसविश्वामि
त्रोनदीस्तुष्टावगाधाभवतेत्यपिद्विवदपिबहुवत्तद्यद्द्विवदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्या

धा पा० १

नैभ्य०
२३
२३
23

मोथैनद्रुडुवंतोंश॥रम धेंमे व वसिसोम्यायुरूतावरी रूपमुक्तनमि वैः। प्रसिंधुमछांग्
हतीमनीषावसुरह्निकुशिकस्येस्तनुः। उपरम धेंमे वचसोम्यायसोमसंपादिन
रूतावरीरूतिवः [illegible] मिन्द्रदकनाम प्रस्तुतं भवतिमुरूनमिवेरयनैरवनैवासु
रूत्वीमुडरूतुर [illegible] गतिकर्म्मणोमुडम्रल्हइव कालोयावदभीहणंवेदनीह्न
मनिहणंभवति ह्णं ह्णोनेःम ह्णं तःकालः कालक्काल यनेगतिकर्म्मणः
प्रामिक्कयामिसिंधुं बृहत्यामहत्यामनीषयामनसइषयास्तुत्याप्रज्ञयावावनाय
कुशिकस्यसूनुः कुशिकोराजा बभूवक्रोशतेःशब्दकर्म्मणः क्रशनेवासुयाल्व
काशयातिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामितिवान धेंयः सनूरुमोशा इंद्रो राम २३

अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां। देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्त
स्य वयं प्रसवे याम उर्वीः॥ इन्द्रो अस्मान् अरदद्वज्रबाहुः रदतिः खनतिकर्मा। अपाह
न्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं। देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः
पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति। तस्य वयं प्रसवे या
म उर्वीः। उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः॥
५ घ आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन। नि ते नंसै पीप्यानेव यो
षा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते। आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा
च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय नि

नै० पू०
२४

25

नमा इति वाश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणि षड्विंशतिस्तेषामष्टा
उत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा तत्र दधिक्रा इत्येत
द्दधक्रामतीति वा दधक्रन्दतीति वा दधाकारी भवतीति वा तस्याश्ववद्देवतावच्च
निगमा भवन्ति तद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥पो॥ त स्य वा
जी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु संत
वीत्वत्पथामंकांस्यन्वापनीफणत् ॥ अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमनु तूर्णमश्नु ह०
तेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा अपि कक्ष आसनीति व्या राम
ख्यातं क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा अनुसंतवीत्वत् तनोतिः पूर्वया प्रकृत्या २४

निगमः ॥ पथाामं कामिषप्यां कुटिलानि पंथाः पतंति वर्षपद्यते वा पिंथते वंकिं चंतेरा
पनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तं दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्ष
ते साहचर्यज्ञानाय ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश तावंत्येवोत्तराणि
ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ २८ ॥ ॥ द्वितीयोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ कर्मनामान्यु
त्तराणि षड्विंशतिः कर्म कस्मात्क्रियत इति सतोपत्यनामान्युत्तराणि पंचदश अप
त्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा
उदाहरिष्यामः ॥ परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ॥ न शे
षो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो विदुक्षः परिहर्तव्यं हि नोपसर्त्तव्य

नं०५० २५ मरणस्य रेफो रणो पास्मोभिवति रेफ्लु इति निधननामास्च्यते प्रयतो नित्यस्य रम्पः
पतयः स्याम। प्रित्र्यस्येव धनस्य। नस्रोषोस्य्रे स्त्र्वन्यजातमास्ति। स्रोषइत्यपत्यनाम
श्लिष्यते प्रपूतोवेतयमानस्य तत्भमन्त्रस्य भवतिमानः पथो विकृदुषदुत्ति तस्यो त्वरा
त्यघसे निर्वचनायाः॥२॥ न हि ग्रभायारणः सुशेवोन्योदर्यामिनसामतवा॥७॥ अक्षा
25 विद्दोकः पुनरि ऋ एत्यानोवोज्यभीषातेतु नयोः॥ नहि ग्रहीतव्योरणः सुसुख
तमोप्यन्यो दर्योमिनसापिनमंतव्योमभायामित्यर्थोः सउकः पुनरेवनदेतिपत
स्वागतोभवत्योकइ मितिनिवासनामोच्यते एतुनोवाजीवेजनमिषहमाएनःसपत्नान् राम वान
वजानःसएवपुत्रइत्यथैतान्दु हितॄ दायाद्यौ दाइतिपुत्रदायाद्य इत्येके॥३॥ २५
२

दूरेहिता

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिंसपर्यन्।पितायत्रदुहितुःसेक
मृंजन्संशग्म्येनमनसादधन्वे।प्रशासनंवोढासंतानकर्म्मणेदुहितुःपुत्रभावंदुहि
तादुर्हितादूरेहितादोग्धेर्वानप्तारमुपागमद्दौहित्रंपौत्रमितिविद्वान्प्रजननयज्ञस्यरेत
दं सोवाङ्गादंगात्संभूतस्यहृदयादधिजातस्यमातरिप्रत्यृतस्यविधानंसपूजयन्न
विशेषेणमिथुनाःपुत्रादायादाइतितदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तं।।४।।अंगा
दंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे।आत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमि
त्यविशेषेणपुत्राणांदायोभवतिधर्म्मतः।मिथुनानांविसर्गादौमनुःस्वायंभुवो
ब्रवीत्।नदुहितरइत्येकेतस्मात्पुमान्दायादोदायादास्त्रीतिविज्ञायतेतस्मात्स्त्रि

नै० ५० यं जातं परास्यंति न पुमांसमिति च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यंते न पुंसः पुंसो
२६ पीत्येके शौनःशेपे दर्शनात् अभ्रातृमतीवाद इत्यपरं अभ्रातर इव योषास्तिष्ठं
तिहतवर्त्मनः अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठंति संतानकर्मणे पिंडदानाय हतव
र्त्मानि इत्यभ्रातृका था अनिर्वाह औपमिकस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥५॥
26 गि अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां जायेव पत्य उशती सुवा
सा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी संतान
कर्म २ कर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी गर्तः स पा
भास्थाणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र या अपुत्रा या अपतिका सारोहति तां अक्षैरापघ्न राम
तिं तां तत्रा देणद्धं तिसा रिक्थं लभ्ते तेरश्मैनं संचयो विगते २६
उच्यते गुरते क्षौर

शरीरं

सोऽभवति श्मशानं श्मशयनं श्मशरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा श्मश्रु लोम श्मनि
श्रितं भवति लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा नोपरस्या विकुर्याद्यदुपरस्या विकुर्याद्
गर्भेषु स्यात् समाप्नुको यजमान इत्यपि निगमो भवति योपिगर्भ उच्यते गृणातेः स्तु
तिकर्म्मणः । स्तुततमं यानां । आरोहे यो वरुणस्मिन गर्भमित्यपि निगमो भवति । जाये
व पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु यथा हि मने वहंतान्विवृणुते रूपाणीति चतस्र
उपमानाम्नात्रीमुपयच्छेततो क ह्यस्य तेऽनुवृत्तिस्त भ्रात्रृकाया उपयेमनः प्रतिषेधः
प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्राभावृत पिता यत्र दुहितुर प्रज्ञाया रेतःसेकं प्रार्जयति संदधा
त्यात्मानं संगमेन मनसेत्यथैतां जाम्याः रिक्थप्रतिषेध उदाहरंति ज्येष्ठं पुत्रिकाया

नै०सू० २७ इत्येके ॥ न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानं । यदी मातरो जनयन्त व
ह्निमन्यः कर्त्ता सुकृतोरन्य ऋंधन् ॥ न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामप
त्यं जमतेर्वास्याद्गतिकर्म्मणो निर्गमनप्राया भवतीति तान्वआत्मजः पुत्रो रिक्थमारिचत्प्रा
दाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य । यदी मातरो जनयन्त वह्निं स्त्रियमन्य पु मव दि
तरः संतानकर्त्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्द्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ॥७॥ ॥ प्रथमः
पादः ॥ ॥ मनुष्यनामान्युत्तराणि पंचविंशतिर्मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्म्माणि सीव्यन्ति
मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पंचजना इत्ये
तस्य निगमा भवन्ति ॥१॥ तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा असाम ऊर्ज्जादि राम २७

उत यज्ञियासः पंचजना मम होत्रं जुषध्वं। तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवे
म देवा। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः श
रीरे भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुरा
णामसुरत्वमिति विज्ञायते। ऊर्जाद उत यज्ञियासः। अन्नादाश्च यज्ञियाश्च। ऊर्गित्य
न्ननाम। ऊर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा। पंचजना मम होत्रं जुषध्वं। गंधर्वाः
पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवो निषादः
कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः। यत्पांचजन्यया विशा। पंचजनीनया विशा।
पंच पृक्ता संख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा बर्ह्यनामान्यन्तराणि षाद्दशा बाह्यकस्मा

सं

नै०पू० त्रबाधृतत्र्याम्यांकर्मास्वंगुलिनामान्फत्रराण्यष्टाविंशतिरंगुलयः कस्मादग्रगामिन्यो
२८ भवंतीतिवाग्रगालिन्योभवंतीतिवाग्रकारिण्योभवंतीतिवांकनाभवंतीतिवांजनाभव
तीतिवापिवाभ्यंजनादिकस्फूस्नासांमेषाभवंतीत्याशादशांवनि[illegible]पेदश्यैकल्ह्लेभ्योदशाया
क्रेभ्योदशायोजनेभ्यःदशाभीक्ष्णभ्यो अर्चतांजरेभ्योदशाधुरोदशायुक्तावहैस्यः अत्र व
28 नयोगुलयोभवंत्य वातिकर्म्माणि कट्याःश्रकाशयंतिकर्म्माणियोक्त्राणियोजनानी
तिव्याख्यानमभीशवोभ्यः पृश्नवतेकर्म्माणि दशाधुरोदशायुक्तावहैस्यः अभ्यूध्वतिर्व
नी२ धकर्म्मणद्धयमवीतराध्वरे तस्माद्देवविहानि वहंश्चरयंते वाकांति कर्म्माण्युत्तरेषा राम
तवोष्टादशगान्नामान्फत्त्राण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योन्नेवा तिक २८

र्म्माण्युत्तरे धातवो दश बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्माद्बलं भरं भवति
बिभर्त्तेः धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्धिनोतीति सतो गोनामान्युत्त
राणि नव क्रुध्यतिकर्म्माण उत्तरे धातवो दश क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश गतिकर्म्माण उ
त्तरे धातवो द्वाविंशशतं क्षिप्रनामान्युत्तराणि षाड्विंशतिः क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षो
ऽन्तिकनामान्युत्तराण्येकादशान्तिकं कस्मादानीतं भवति संग्रामनामान्युत्तराणि
षट्चत्वारिंशत्संग्रामः कस्मात्संगमनाद्वा संगरणाद्वा संगतौ ग्रामाविति वा तत्र खल
इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥३॥ अभीदमेकमेको अस्मि निष्षाळभी द्वा किमु त्रयः क
रन्ति । खले न पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः । अभिभवामि इदमेको ।

नी०पु० मेके अस्मिन्निषण्णांस्मीत्राकिमुत्रयः कुरंति। खलेन पञ्चान्साति इत्विकस्य रिंकि
२९ मानिद्दूंनिअञवोनिंस्मग्रञभिन पामी इमे कमेकोत्रासि। रुमा एनः सपत्नाननि
भवामि कौ किं मात्रयः कुर्वंत्यिकापि तासंख्याद्धौ कुतनतरसंख्या त्रयस्त्रि सितमा।
संख्याचत्वारञ्च लितनमांसख्याष्टावश्वोतेनवनधननीप्रानावाघावा दश इदस्ता। ५४
दृष्टाचर्यवाविंशातिद्विदिशतःशतंदशादशतःसहस्रंसहस्रंयुतमयुतंनियुतंतत्र
दम्पस्तमर्बुदमिघाभवत्यरएमं बृतद्दोंबुमध्यज्ञावेती तिवाबुमध्यवनीतिवासय
थामहाबुर्कभवतिवर्षस्त्वादिवार्बुदीखलेनपूर्षन्त्रिसांनिइन्निभ्रारीखलइवपर्षा राम
न्वातिहान्निम्नारिखलइनिसंग्रामनामखलतेवास्वयं लतेवर्षुमपीतरःखलएत २९

स्मादेवममास्कन्नोभवती। किंमांनिंदंतिशान्नेवोनिंद्रामायदुं इंनविद्वुरिंन्नेद्य हमस्म्पनिंद्राइनरइ
निवाम्याधिकर्म्मणि उन्नरेभ्रनवोद्दृशातन्नद्वेनामनी॥आह्णोणत्रामुक्ष वानत्रापानत्राक्ष वा
नोवधकर्म्मणिउन्नरेभ्रनवस्त्वयस्त्विं शान्नन्नवियानइत्येतद्वियानयनइतिवावियान्नयेतिवा।
चि त्राखंडलभक्ष्यसा।त्राखंडइन्द्र ननातलिदित्यंतिक वधयोः संसृष्टकर्म्मनालयतीतिसनः।
॥था॥त्वया वयंसु वृधाब्रह्मणस्पते स्पार्हावसुमनुष्यादद्दीमहि।या नोदूरे तलि तोया त्र
रातयोभिसंतिजंभया ताश्रन प्रसःत्वयाव यंसु वर्द्धयित्वा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीया
निवसूनिमनुष्यभ्यत्रादद्दीमहियाश्चनोदूरेतलितोयाश्चांतिके रातयोदानकर्म्मणेवा
दानप्रज्ञावाजंभयताश्चनप्रसोभइतिरूपनामाभोतीतिसतोविद्धतलिद्धवतीति

त्रा॥२

नै० पू०
३०

ज्ञाकशणिःसाध्यवतालयतिइन्द्रस्त्वद्दश्यतेपिबिदमान्तिकनामैवाभिप्रेतंस्यात्वाद्दूरेचित्रं
तालद्दिवातिरोचसोद्धरेपिसंनंतिकइवसंद्दश्यसइतिवङ्कुनामान्युत्तराण्युपिष्टादश्मव
त्रुःकस्माद्वृश्यतीतिसतस्तत्रऊसाइत्येतत्कंबनतेज्ञषिःक्रुज्ञोभवतिकन्नान्त्वौमृ
नामित्यौपमन्यवोधाप्यस्यवधकर्मैवभवतितत्रारवइंद्रःशुष्णंजघानेत्यैश्वर्यकर्मा
३० ण्युत्तरेभ्यनवश्रुतारइश्वरनामान्युत्तराणिचत्वारितत्रेनइत्येतत्रज्ञानिऐश्वर्यणे न ५
तिवाधानितमनेनैश्वर्यमितिवाणपायनामुपर्णाश्रमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभि
स्वरंतिइनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेशायत्रसुपर्णाआदि एम
त्यरश्मयोमृतस्यभागमुदकस्यानिमिषंतोवेदनेनाभिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवैश्व ३०

रःसर्वेषांभूतानांगोपायितादित्यःसमाधीरःपाकमत्राविवेशेतिधीरोधीमान्पाकः
पक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञआदित्यइत्युपनिषद्वर्णोभवतीत्यधिदैवतमथाध्या
त्मंपर्णासुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्यभागंज्ञानस्यानिमिषंनिवेदनेनाभिस्वरंतीति
वाभिप्रयंतीतिवेश्वरःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोपायितात्मासमाधीरःपाकमत्रावि स ८
वेशेतिधीरोधीमान्पाकःपक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञआत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे॥१२॥
॥॥द्वितीयःपादः॥॥बहुनामान्युत्तराणिद्वादशबहुःकस्मात्प्रभवतीतिसतो
ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादशह्रस्वोह्रसतेर्भवतिमहन्नामान्युत्तराणिपञ्चविंशति
महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीतिशाकपूणिर्मंहनीयोभवतीतिवातत्रववक्षिथविवक्ष

नै०सू० ३१ सङ्ग्रमेते व क्लेवीविहते वीसाम्पासाञ्जहनामान्क्षत्राणि द्वाविंशतिर्गर्द्दाः कस्मा
ज्जन्तूनीति मनांपरिचरणकर्म्माणि छन्नेरेधन्त वो दशसुखनामान्क्षत्राणि विं
शति सुखं कस्मात् सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेः रूपनामान्क्षत्राणि षोडश रूपं
रोचतेः त्रयोदश स्यनामान्क्षत्राणि षट् सत्यं कस्मात् सेवुतायते सत्प्रभवं भवतीति
३। वा ।।४।। चतुष्टानक्षत्राणि पदानि पञ्चपृतिकर्म्माणि धन्तवध्वायाति प्रभृतीनि चनामा
न्यामिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानायाथानउपमायद्द तन्नसद्दशा राम
मिति गार्ग्यस्तदासां कर्म्मज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा प्रख्या ३१
तं वोपमिमीते थापि कनीयसा ज्यायांसं ।।४।। तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्द

शाग्निरभ्यधीतो। तन्नत्यक्त्सत्यक्तौ वनर्गूवनगामिनौ वाग्निमंथनौ वाह्कृतस्करा
म्पामुपमिमीते तस्करस्तत्करोति यत्पापं कर्मेति नैरुक्तास्तेनो तेवस्याञ्जंततक
र्माणि वत्यहो रात्रकर्मा वारशानामिदं शाभिरभ्यधीनामभ्यधानाज्यायांस्तन्तुलो
मिभेतः॥३॥ कुहस्विद्दोषा कुहवस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः। को
वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ॥ कस्विद्रात्रौ भवथः क्वदि
ती वा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरं विधवा विधवात्र का
भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वि
योगाद्विधवा देवरो दीव्यति कर्मा मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेराकुरुते

नै० प्र०
३२

सर्धस्थाने ष्पा निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताय थेति कर्मोपमा यथा वातो यथा वनं यथा
समुद्र एजति भ्राजंतो अग्नयो यथा। आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा। आ
त्मा ततघ्विर्वा पिशाहं वस्याद्या वृद्धा भिन्नत इति। अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः
अग्निरिव पभ्राजस्वंतो रुक्मवक्षसः॥ ६॥ चतुराश्चिद्ददमानाद्बिभीयादानिधा
तोः। नदुरुक्ताय स्पृहयेत्॥ चतुराश्चिद्धारयत तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव दुरु इति पं
क्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदा इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्या
ख्यातोऽथाप्युपमार्थे दृश्यते। जार आ भगं। जार इव भगमादित्योत्र जार उच्यते राम
रात्रेर्जरयिता स एव भासां तथापि निगमो भवति। स्वसुर्जारः शृणोतु न इति ३२

पसमस्य स्वसारमाहसाहचर्याद्रिसहरणाद्वापि तथ्यं मनुष्यजार एवाभिप्रेतस्यास्त्री
भगस्तथास्याजजते मेषइति भृतोपमा। मेषो भृतो ऽजियं नयः मेषोमिषतेस्तथा
पशुः पशुपते रग्निरितिरूपोपमा। हिरण्यरूपः साहिरण्यसंदृग्पानपात्सेदुहि
रण्यवर्णः। हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं यो ऽद्भुतिरभ्यनंभल्लथाहूर्वथा। विश्वरूपमथा।
भल्लइव शूर्वइँ वविभ्युइवेमइवेत्येयमेततरोमुष्मादसावस्तेतरोस्मादमुथाप
थासावितिव्याख्यातवादितासिद्धोपमा। ब्राह्मणवद्वृषलवत्। ब्राह्मणाइव वृष
लाइवेति॥ ४॥ प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत्। अंगिरस्वन्महिव्रतप्रस्कं
एवस्य श्रुधीहवं॥ प्रियमेधः प्रियाऽस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु

नै०सू० ३३

कृतान्तेऽर्कएवः क एवस्य पुत्रः क एव प्रभवो यथा प्राग्रमर्षि षिभृगुः संबन्धस्तु भृगुर्मज्य

मानो नद्द्रहे गारे षंगिरा अंगारान्नंकनात्रिनै यद्र तीयमृच्छति तसुतु स्वस्मोदानिर्नित्रिपइ

लि विषण्णनाद्वैखानसो भरणाद्भरद्वाजो विरूपो नानारूपो महि प्रेतो महाव्रत इति।

॥६॥ ॥तृतीयः पादः॥ ॥ अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्यास्वह्लनो सिंहो व्याघ्र इति

पूजायां ध्वांक्षो काक इत्यो पा काक इति श्वा ह्वानुकृतिस्तदिदं शाकुनिषु बहुलं न शाम्

नुकृतानि विद्यतइत्यौपमन्यवः काकोपकारं लपितव्योव्यो भवति त्रिरिस्तरणात्रि ति २

लमात्रं चित्रइतिवा कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत इषत्पिंगलो वा कम राम

नीयं शब्दं पिंजयतीति वा श्वा शुयायी शवतेर्वा स्याज्जनिकर्मणः श्वसितेर्वा सि ३३

हःस्म हनाद्भिंसेवा विपर्यस्तस्पर्सं पूर्वस्यवाहंतेःसंह्रायइंतीतिवा याज्ञो याज्ञाएण
ह्युाद्दाथइंतीतिवाशाश्चर्चीतिकर्म्माणिउद्गरिधानवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाविना
मान्फन्नराणिवनुविंशितिर्मेधावीकस्मान्मेधींयातह्यान्मेन्भवतिमेधामतोधीय
तेस्तोत्रनामान्फन्नराणिन्नयोद्दह्मायन्नामान्फन्नराणिपंचदह्मायन्नः कस्मात्सखा
तंयजतिकर्मेतिनैरुक्ता याज्ञो भवतीतिवायजुरुन्नो भवतीतिवाबह्वृकस्मा जि
नद्वैत्यौपमन्यवो यज्ञेष्वेनं नयन्तीतिवाद्विज्ञा मान्फन्नराणिपञ्चाशद्विकस्माद्दीरण
ऋग्यष्ठा भवतीतिशाकपूणिऋतुयाजी भवतीतिवायाज्ञार्ककर्म्माणिउद्गरिधानवः
मथद्दह्मादानकर्माणिउद्गरिधानवोद्दह्माध्येषणाकर्म्माणिउद्गरिधानवश्चत्वारः

नै०पू०
३४

३५

स्वपितिसप्त। तिष्ठौस्वपितिकर्म्माणीकूपमौनां नक्षत्राणि चतुर्द्दश। कूपः कस्मा
त्कूपानं भवति कूप्यते वस्तिन नामान्नक्षत्राणि चतुर्द्दश। वस्तेनः कस्मात्संस्थान
मस्मिन्पाकमितिनैरुक्ता। निसि? नांत हिंतनामधेयान्नक्षत्राणि षड्दूर नामान्न
क्षत्राणि पंचदूरं कस्माद्दुरंतं भवति। दूरं यं वा पुराण नामान्नक्षत्राणि षट्पुराणं
कस्मात्पुरानवं भवति नव नामान्नक्षत्राणि षट् नवं कस्मात् हानीतं भवति॥
॥श॥ द्वितीय उक्त्राणि नामानि प्राप्तिवेभीक इत्यासन्नस्य। प्रपित्वेप्राप्ते भीके मुक्ते।
त्रापि वेनः प्रपित्वे लयमागहि। त्रभीके विद्दुलोक कृत् इत्यापि निमौ भवतः। ह राम
भमभैभकेमितिप्रित्यस्य। हस्म इस्मौ नासुदंभ भवत्पर्भ कैमवह्तं भवति। उपोपमे ३४

परामृशामो मेद्रुभ्राणि मन्यथाः । नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः इत्यपि निगमो
भवति । तिरः सतः इति प्राप्तस्य । तिरस्तीर्णं भवति । सतः संसृतं भवति । तिरश्चिद्यर्यया
परि वर्तिर्यान्नि महाभ्यां । पात्रे वर्तिर्दंत्सतः । एति तिरस्सत इत्यपि निगमो भवति । त्वो
नेम इत्यर्धस्य । त्वो पततो नेमोपनीतः । अर्धं हरतेर्विपरीतान्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भ ६४
६४ वति । ऋध्नोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः । पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति । नेमे देवा नेमेसुरा
इत्यपि निगमो भवति । ऋक्षा स्त्रिभिरिति नक्षत्राणां नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो
नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् ऋक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्त्रिभिस्तीर्णानीव ख्या
यन्ते । अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा । पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिरित्यपि निगमो

नै०प्र० भवतः॥ ३॥ वम्रीभिरुपजिह्विकादृ तिसीमिकानां वम्रो वमनात्सीमिका
३५ ःस्यमनादुपजिह्विकाउपजिघ्रयः। यद्धृतं पजिह्विकापदु म्रोत्रे सिसपृती
त्युपनिगमो भवति। कृदरं कृदरमित्याव पनस्यो कृदरमुद्धृ। सर्वत्सूर्जेकृ
सर्वा। नम्र कृदरं न कृएतावेनेत्युपनिगमो भवति। नमू कृदरमिव हरयाति
यवेनं कृदरं कृन्तदरं भवति। समिद्धोत्रं जन्कृदरं मतीनामित्युपनिगमो राम
भवति। रंभः पिनाकमिति दंडस्यारं भत्रारभंतएनं। आत्वारंभंनजिव्रयार ३५

रक्षेत्यपि निगमो भवति॥ ईरं मामहे त्वाजीमर्ड्ड वहंडं पिनाकं प्रतिपिनद्धेनाक्रान्तिका
सः पिनाक इत्स्तो वततधन्वेत्यपि निगमो भवति॥ ६॥ मेनाग्नाइति स्त्रीणां स्त्रियस्त्या
यते रपत्रपणकर्मणो मेनामानयन्त्येनाग्नागच्छन्त्येनाः॥ अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ॥
ग्नास्त्वाकृन्तन्नपसोतन्वतेत्यपि निगमो भवतः॥ शेपो वैतसइति पुंस्प्रजननस्य॥ शेपः
शपतेस्पृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति॥ यस्या मुशन्तः प्रहराम शेपं॥ त्रिस्मुमाह्नः
श्नथयो वैतसेनेत्यपि निगमो भवतः॥ अयेनेत्युपदिष्टस्याः॥ अया ते अग्ने समिधा विधे
मेति स्त्रियाः॥ एनावो अग्निमिति नपुंसकस्य॥ एना पत्या तन्वं संसृजस्वेति पुंसः॥ सि
षक्ति सचत इति सेवमानस्य॥ सनः सिषक्तु यस्तुरः॥ सनः सेवतां यस्तुरः॥ सवस्वानः

नैरुक्त
३६

स्वस्तये। स्वविर्नाशनः स्वस्तये स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति भयस
ते रेजत इति भयवेपनयोः। यस्य पृष्ठमाद्रोदसी अभ्यसेनां। रेजते अग्ने पृथिवी
मखेभ्य इत्यपि निगमो भवतः। द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिस्तयो
रेषा भवति।५। कतरा पूर्वा कतरा परा ययोः कथा जाते कवयः को विवेद। विश्वं
त्मना बिभृतो यद्ध नाम विवर्तेते अहनी चक्रियेव। कतरा पूर्वा कतरा परैनयोः क
थं जाते कवयः क एनौ विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्धैनयोः कर्म विवर्तेते चैन
योरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे। राम
॥ ॥६॥ ॥इति चतुर्थः पादः॥ ॥इति तृतीयोध्यायः समाप्तः॥ ॥३॥ ॥२५॥ ॥ ३६

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमप्ययाम्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्या-
मोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते जह्वा रैजंघानेऽसमर्थः॥१॥ को
नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत्॥ ईजे को अस्मदीषते मर्या इति मनुष्य
नाम मर्यादामिच्छन्नेवास्मान्मर्यादा मर्यादिनो विभागो मेप्पतिराकोशा कमप्रिकंज पा ४
घानकमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्निधीयते पाश्या पाशसमूह
हः पाशाः पाश्यायते विपाशानात्॥३॥ वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाध
मानाः। व्यपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान्॥ वयो वेर्बहुवचनं

नै०१०
३७

37

ना१

सुपर्तौश्चादित्यरश्मय उपसेदुरिदं याचमानाश्चापोर्छह्यात्वसंचहृतुश्चहृतुरच्या
तेर्वाचिष्टेर्वाभिर्वाशुर्द्भिस्सिरयदेही।निवासुंवास्मान्पाहीरिवबद्धान्पाश्वतिःश्रोणितः
श्रितामतःपाश्वर्ं परस्थुमयमंगंभवति परस्थुंस्पृश्यातेःसंस्पृष्टा घृष्टदेशा घृष्टंस्पृ
श्यतेःसंस्पृष्टमंगैरंगमंगनादंवनोंश्रोणिःश्रोणेनेगतिचलाकर्मणःश्रोणिश्च घा४
लतीवगच्छतोहि॥श्रितामभवतिहीर्द्ववनेयानिःश्रितामेनश्यणकृष्णुणि।विषितो
भवतिश्यामतोयकृन्नश्यातितैःतक्किःश्यामंश्यायतेयकृद्यथाकथौकृत्स्नतेश्रित
मांसनोमेदस्नद्युतिगालवःश्रितिःश्यतेर्मांसिमाननंवामर्नसंवामनोस्मिंत्सी। राम
३७

हनीतिवामेदृशौमेदधुतौं॥३॥ यदिंद्र चित्र मेहनास्तित्वादातमद्रिवः। राधस्तन्नो
विदद्वस उभयाहस्त्याभर॥ यदिंद्र चायनीयं मंहनीयं धनमस्तियन्मइहनास्ति
तिवाज्ञीणि मध्यमानि पद्यानि त्वयानस्तदातव्यमाद्रिवंन इराहणा तेनेनापि
बाह्नेस्पाह्नेसोमाद्दइतिह विज्ञायते राधद्रातिधननाम राध्नुवंत्येनेनतंनस्त्वंवि
त्वधनो भाम्यां हस्ताभ्यामाहर भौ॥म समुद्धै॥म वतो दम्नूनादममनावादानम बौ ८
नावादांतमनावापिवादमइति गृहनामतन्मनास्याम्नेनौमनोनेः॥४॥ जुष्टो
दम्नूना अतिथिर्दुरोणइमं नोयुरुमुपयाहि विद्वान्। विश्वा अग्ने अभियु
जो विहत्याशत्रूयतामाभरभोजनानि। अतिथिरभ्यतितोगृहाभवंत्य

नाचक्षतामाहरन्नोऽन्नानि विहृत्य।
न्येषां बाह्मा ने २

नै० १० त्यतितिथिषु परऊलानीतिवा गृहाणीतिवा दुरेण दुर्निग्रहनाम दुःखा भवंतिद्व
३५ ३५ स्तोर्यार्द्रिमं नोयऊमुपया। हिविद्वान्सर्वत्रिमे अलिपुजो विहत्यूऊंद्रण भवताम।
हरभोजनानीतिवा धनानीतिवा मूषा मूषिका इत्यर्थे मूषिकाः पुनर्मुह्यातेर्मू
38 षोऽप्येतस्मादेवापाप्नामंमानतपं तामितः सपत्नीरिव पर्शवः मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः
स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी। सं पं तं ति मामभितः सपत्न्य इव माः पर्शवः कूपपर्शे
वो मूषिका इवास्नातानि स्नात्राणि व्यदंति स्वांगाभिधानं वास्याच्छिश्नानि व्यदंती ति
सं तपंति माध्यः काम स्तोतारं ते शतक्रतो जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्या विति त्रितं ३८
कूपवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेति ब्रो हासमभिश्रमहांसि श्रंगाथामित्यं न

न४

वातित्रितस्तीसंनिमोमेधयाबभ्रुवा।पिवासंख्यानामैवाभिप्रेतंस्यादेकेनोद्विनास्त्रिन
इतित्रेयोबभ्रुवुः॥६॥इषिरेणतेमनसासुतस्यभक्षीमहिपित्र्यस्येवरायःसोमराज
न्प्रणआयूंषितारीःइहानीवसूर्योवासराणि।इषिरेणनवेषेणेनवार्षेणेनवातेमनसा
सुतस्यभक्षीमहिपित्र्यस्येवधनस्यप्रवृद्धयेचक्षायूंषि।सोमराजन्।अहानीवसूर्यो
वासराणिवासराणिवैसराणिविवासना[illegible]निगमनानीतिवाकुरुतनेसनर्यका।
न२ उपजनाभवंतिकन्ननहेनंयातनेनिजठरमुदरंभवतिजग्धमस्मिन्ध्रियतेधीयतेवा॥७॥
मरुत्वाँइंद्रवृषभोरणायपिबासोममनुष्वधंमदाय।आसिंचस्वजठरेमध्वऊर्मिंत्वं
राजासिप्रदिवःसुतानाम्।मरुत्वानिंद्रतद्वान्वृषभोवर्षितापांरणायरमणीयायसं

मि २ तु १ त २

नै०प्र० ३९ ग्रामायपिबुसोममसुध्वधमनवन्नंमहायमदृनीयायजैत्राय।स्विचस्वजगरेमधुनऊर्मिं
मधुसोमत्सोपभिक्षिंमाध्यंतेरिदमपीतरैमेध्वेतस्माहेवृत्तंराजासिद्वेषिप्पहःसुसु
तानां॥ ७॥ ॥ प्रथमःपादः॥ ॥ नित्तउपरिपवनंभवतिनैवक्षानुन्नवक्षातिलमात्रंनुन्नामि
तिवा॥ १॥ सक्तुमिवतितउनापुनंतोयत्रधीराणमनसावाचमक्रत।अत्रासखायःस
ख्यानिजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचि।सक्तुमिवपारिपवनेनपुनंतःसक्तुः
सचततुर्ज्ञविवोभवतिकसतेर्वस्यात्।द्विपरीतस्यविकसितोभवतिपत्रधीरामनसावाच
सीता मक्रषतप्रज्ञानंधीराःप्रज्ञानवंतोध्यानवंतस्तत्रसखायःसख्यानिसंजानतेभद्रैषां राम
लक्ष्मीर्निहिताधिवाचिभद्रंभगेनव्याख्यातंभजनीयंभूतानामभिद्रवणीयंतद्भमयतो ३९

व

तिवाभाजनवद्भ्यौर्लभाद्धाल्लद्गृहणद्धालेछनाद्भूात्लषनेवास्यात्मेश्माकर्मणिलभ्यनेवा
स्याहेश्लेषकर्म्मणिलङ्कतेवास्पादश्वाधाकर्म्मणः श्रिप्रेङ्गस्फ परिष्टाद्यो रव्यास्यामः।२।।
तस्त्वर्यस्पदेवत्वतन्महित्वंमधमक्त्रो वितितंसजंभारा।युदेदयुक्तहरितःसधस्थाद्दाम्
त्रीवासंस्तनुतेसिमस्मै।तस्त्वर्यस्पदेवत्वतन्महित्वंमध्येयत्कर्मणांक्रियमाणानांवितनं
संक्रियतेयदासावयुंक्तहरेणनादित्यरश्मीन्हरितोश्वान्नि।तिवाथरात्रीवासस्तनुते
सिमस्मैसस्मेहरवयुवतोसर्वस्मादपिवोपरात्रीवासस्तनुतेसिमस्मैसरमहरयुव
तोसर्वस्मादपिवोपमार्थेस्याद्रात्रीववासस्तनुतइतितथापिनिगमोभवति।पुनःस
मव्यद्धितेनंवयंसी।।समेनाक्षी।दा।३।।इन्द्रेणसंहिदृक्षसेसंजग्मानोत्रविभ्युषा।मेहसमान

७१

नै० पू० ४० वर्चसा। इंद्रेण हि सह उप से संगच्छमानो। बिभ्रत्साग एतमेनं महिम्नः स्तुवंस्थो पिवामंदुनाम्ने
४० नेतिस्या ज्ञमानवर्चसि त्पेतेनचा रद्याता॥ ईर्मांतासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो
दिव्यासो अत्याः। हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः। ईर्मांताः समीरितां
ताः पृथ्वंता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा पिवा शिरस्त्रा दित्यो
भवंति पृथ्वनुत्तेनसर्वाणि संस्तानि मध्ये चैषां तिष्ठंतीदमपीतरत्सिरएतस्मा देव समाश्रिना
६३ न्यनर्दीण्ड्याणि भवंति सं शूरणासः शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अ
तनाः। हंसा इव श्रेणिशो यतंते। हंसा हंतेर्घ्नंति अध्वानं श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवंति
यदाक्षिषुर्यदापन्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वा अश्वस्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वौ राम ४०

निस्तंष्टइतिस्मराद्दश्चंवसवोनिरतंष्टेत्युपिनिगमोत्तवीति।।प।।कायमानोवनान्यंय
न्मार्ष्ट्रंरजेगंनुपेः।ननतंनेत्रमेभमृष्टेपोनिवत्नृनिंयपद्दुरेसंनिइात्तेवः।कायमानश्चायमा
नःकामयमानइतिवावनानिलंयन्मात्तद्रपोगेमछपद्मामयुंभ्जनेत्रमेभमृष्पतेनि
वर्त्तनिंहरेयस्तंनिहभवसिजायमानः।लोधंनयंतिपशुमन्यमानाः।लुब्धमृषिंनयंति
पशुंमन्यमानाः।द्दी।रंपावृक्रोविषोपावकदीप्तो।अनुइणायिनमितिवाइनि
मितिवा।।६।।कनीनिकेववि इधेनवेहुपदेत्रर्भके।।वभ्रुयामेशुआमेते।कनीनिके
कन्यकेकन्याकमनीयाभवतिकेन्नेनव्यातिवाकनतेर्वास्याःकांतिकर्मणःक
न्ययोरधिष्ठानप्रवचनानिसप्तम्याएकवचनानीतिशाकपूणिर्वृक्षयार्दारुपा

नै० पू० ४१

वो हरिद्र एणो नेवाइ एणा ते वा तिस्मा दे वृद्धनवे न वजा ते अभ कि अहरि यथा न दधि
ष्ठा ने षु त्र ए भ ते ए वं ब भूया मे षु ओ भ ने ब श्चो र ऋ मयो: संस्त व इ हं च मे दा दि हं
मे दा दिर्ऋषि: प्रसंख्या या हि। मुवास्त्वा अधिकु वृ नि। मुवा स्तु नदी नु ग्व ती। र्ये ग्नि
वति न्नु स्मि तं दाव्यां निक्रु वि वि न्ने सं तिमरुतः पुनर्नः। पुन र्नो न मं ते मरु तो न सं ते इ
त्फ प तिष्टा ह्वारव्या स्या म:। यि ते मह र्ष्याह न न वं तो व न न वं त स्तो रि द्र वो द य द्दा। नि २
नाय म व्या। ३। पो अह रि श्वंक वो न व स्तो नो ख्या इ वा विर रू ते प्रिया णि। अ
स्र २ धन संज्ञ ता बोधयं ती अश्व त्मा गा त्पु ने रि यु षी रणां। ५ पाह रि श्विध्न क द्वं श्विध्न क रा दि
त्या भवति ऋणधना त्तस्यै व म्हो भा सा ष्ठू ल्ह इ द म पी त र ख्य ह ए त स्मा द्वा ष्ठू ल्ह राम ४१
ये न्नु म दा न्व्या ह न सा वि हा य स स्तो नि रि द्र चो द य द्दा त वे म ध्वी। ४

कायेइत्यङ्कु निरपिष्टुंधक रूपतेश्रोधनादेवोदक नरोभवत्सापोपिष्टुंधक व उच्यंते
न्नोर्क्षैनादेवनोक्षश्रुषिभिर्वानिनवनं हक्षतिसघथामस्तुत्या कामाना विष्कुरुत एव
मुखारूपा एपा विष्कुरुते यसद्द्यान्नभवत्यप्नस्पादिनीति वा मम मोनिनी ति व
सस्तो बोधयंती अग्न्यहम्भागात्तुनेरयुषीणा । अग्नस्थानिकेनभागात्तुनेरयुषी
द्वी ४ णां भेवाश्च । मंन इष्मिणः । ईषणिनइति वेषाणिनइति वाषिर्णीनइति वा वाऋ
ति वाङ्गामवाङपतद्वितिसम्पाः ञांसा वाध्वर्यो प्रानि मे गृत्सी हीम्र्यां पुवा ईः कृण
वा वृजुष्टे । आभिवहनस्तुति मामिषवणः अप्रवाहास्तु निमेन्यंतए र्इ त्विवञ्चास्यते
परितक्वेइत्कृ परिष्टाद्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥ इति श्री द्वितीयः पादः ॥ ॥ ७ ॥ ॥
क्यौ

नै०प्र०
६२

५२

सुविते सुइते सृते सुगते प्रजायामिति वा। सुविते मा धा इत्यपि निगमो भवति। हयतिरने
ककर्म्मा। नवेन नूरं वेदयमानास्यामेसु पहृयाकर्म्मा। यएकयइद्विदयते वसूनिति दान
कर्म्मा। वा विभागकर्म्मा वा। दुर्वर्त्तुर्भीमो दय[illegible]ते वनानीति दहतिकर्म्मा। दुर्वर्त्तुर्दुर्वा
रः। विद्द्वसुर्दयमानो विभान्तानिति हिंसाकर्म्मा। इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजो
षसा पिबतमश्विना तान्। अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायुसो दोषा दयमानो अ
बूबुधत्। दयमान इति। नूचिदिति निपातः पुराणनवयोर्नूचेति च। अद्या चिन्नूचित्तद
पो नदीनां। अद्य च पुरा च तद्व्रतकर्म नदीनां। नूच पुराच सदनं रयीणां। अद्य च पुरा च स
दनं रयीणां रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्म्मणः। ना॥ विद्यामृतस्य ने वयमकूपा

राम
६२

रस्यप्रद्रावने। नैकुमानस्यो नपंमंतारस्यत्तानवै। विद्यामृतस्यतेवथमकूपरएास्यप्रदान
स्यादित्योथकूपारउच्यतेकूपारोभवतिद्रपारःसमुद्रोथकूपारउच्यतेकूपारोभ
वतिमहापारःकच्छपोथकूपारउच्यतेकूपारोनकूपम्टच्छतीतिकच्छपःकच्छंपा
तीतिकच्छेनपातीतिवाकच्छेनपिबतीतिवाकच्छःखच्छःखच्छद्रोयमपीतरोनदी
कच्छएतस्मादेवकमुदकंतेनछाद्यते। शिशीतिश्टंगेरहंसोविनिहते। निरूपानिश्टं
गेरहंसाविनिहौ। निश्यतिश्टंगेरहंसोविनिहएनायरहोरहितव्यमस्माद्रह
सिहएतीतिवारात्रोनहंतद्रतिवा। ऋभिःसुतुकःसुतुकेभिरश्वैःसुतुकनः
सुतुकनेरितिवासुप्रजाःसुप्रजोभिरितिवा। सुप्रायएाऋस्मिन्यज्ञोविश्रयंता।

नै०सू०
४३

अग्निसुश्रामनोमश्राद्देवानोयथासद्दसीमिद्वृधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवे
दिवे।देवानोयथासदावर्द्धनायस्युरप्रायुवोप्रमाद्यन्तोरक्षितारश्चाइन्यत्पूनिच्यव
नऋषिभिर्वक्तिव्यावपितास्तोमानाच्यवान न्यथस्यानिगमाप्रवर्तितोयुवंच्यवा
नंसनयंयथारथंपुनर्युवानंचरथायतन्हायुधपुवंच्यवनंसनयंपुराणयथारथं इ२
पुनर्युवानंचरणायतन्तहरूपुर्युवाप्रयोतिकर्माणितन्न्नोतिःकर्णतिकर्म्मारजो
रजतेज्योतीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्यच्यंतेसृगहनीरजसीउ
च्यतेहरोहरतेज्योतिर्हरउच्यतउदकंहरउच्यतेलोकाहरांस्युच्यंतेजुहुरे राम श्र२
विचित्यन्तः।जुहुरेविचितेवेनयमानाव्यंतइत्येषानेककर्मा ~~विंदेवस्युनाम~~ ४३
न१

४३

सायंतुइत्येषोनेककर्म्मा। पदंदेवस्य नमसा येतइति पश्यंतिकूमा। वीहिस्त्रं ३ सुरे

लाभूमिति खादतिकुर्म्मा। वीतंपातं पयसउस्त्रियायाः। अभ्मीतंपिबनं पयसउस्त्रि

याया उस्त्रियेतिगोनामोस्नाविलोस्यांभोगाः॥ त्वामिद्धमनिभिःसुतेसुनीथासोवस्य

वः। गोभिःक्राणो अन्नषतगोभिःकवाणा अस्तोषत॥ ३॥ आत्वषिंचहरिमीत्रोरूपस्थे

वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आसिंचहरिद्रो रूपस्थेश्मममयस्यहारिःसोमातंहरित

वर्णियमपीतरोहारिरेतस्माद्दैवाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः वाशीभिरश्ममयीभि

रितिवावाश्मिरितिवा। समर्द्धेहयोविष्णरस्यनेतोमाश्मिभिर्देवाँश्चब्रह्मचर्यः। श्शिश्नं

अप्यतेः। अपिगुर्ऋतिनः। सत्यंवायसंवा॥ ४॥ आघानागच्छानुत्तरायुगानियत्रंजा

अपिगुर्ऋतंनः। मउसदतांसोविश ... ंतोर्मिपमस्यमा। शिश्नदेवाः

कैनै०प्र० ४४. ५५

नाथं
मयः क्रुएवन्नजामिाउपबर्हिद्वृषभायबाहुमन्यमिच्छस्वसुभगेपतिंमनुा त्वा।
गमिष्यंतितान्कन्नराणियुगानियन्नजामयः कोरिष्यंत्यजामीत्यतिरेकनामबालिशस्य
वासमानजातीयस्यवोपजे[illegible]नमुपधेहिवृषभायबाहुमन्यमिच्छस्वसुभगेपतिंम
दितिव्याख्यातं॥४॥ द्यौर्मेपिताजनितानाभिरत्रबंधुर्मेमातापृथिवीमहीयं॥ उत्ता
नयोश्चम्वोर्योनिरंतरत्रापितादुहितुर्गर्भमाधात्॥ द्यौर्मेपितापातावापालयिता
वाजनयितानाभिरत्रबंधुर्मेमातापृथिवीमहतीयंबंधुःसंबंधनान्नाभिःसन्नहना
न्नाभ्यासनन्नागर्भाजायंतइत्याहुरेतस्मादेवज्ञातीन्सनाभयइत्याचक्षतेसबं राम
धवइतिविज्ञातिःसंज्ञानात्॥ उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरंतः॥ उत्तानउत्ततानऊर्ध्वता ४४

नोवानन्तरापिनाड्डुर्हितुगर्भेदधातिपर्जन्यःपृथिव्याः।अथानोऽंसयोरपोदधा
तारपोरिप्रमितिपापनाममनीभवतःश्रामनंचरोगाणांयावनंचभयानामथापिद्वा
युवांहिस्थस्पत्यउच्यते।तच्छंयोराद्यृणीमहे।गातुंयज्ञायगातुंयज्ञपतयेइत्यपि
निगमोभवति।गमनंयज्ञायगमनंयज्ञपतये॥॥६॥॥तृतीयःपादः॥॥अदिति
रदीनादेवमाता॥१॥अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्मातासपितासपु
त्रः।विश्वेदेवाअदितिःपञ्चजना।अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं।इत्यदितेर्विभू
तिमाचष्टएनान्यदीनानीतिवा।यमेरिरेभृगवः।एरिरइतीर्तिरुपसृष्टोभ्यस्तः।२१।
।उतस्मैनंवस्त्रमाथिंनतायुमनुक्रोशन्तिक्षितयोभरेषु।नीचायमानंजसुरिं

नै०बृ० ४५

इयेनं अवक्षाच्छा पद्भ्यो मनवे यूथं। अपिस्मै नं वक्षमाथिमि वक्षमा। थिनं वक्षं वक्षेस्मा।
युरितिस्त्येननामसंख्यानमस्मिन्पापक्रमितिने इन्द्रः कास्तस्यतेवर्तस्माद्धन्तुक्तो ऽङ्गानि हि
तयः संग्रामेषु भरद्धनि संग्राम नाम भरते वाहिर ते वनि नीचायमानं नीचे रयमानं नीचैर्नि
चिनं भवसुञ्च रुचितं भवति जक्ष्नामिश्रुदुपेनं इयेनः शंसनीयं गच्छति। अवक्षाच्छा पद्भ्यो
मनवे यूथं प्रजा मनुष्याः यूथं च धनं च यूथं चेति वा यूथं यौतेः समायुतं भवति। इध्मेन एनं ज
रतेः स्वाधीः स्वाध्यानः गृणन् तिमं दीमं ददते स्तुतिकर्मणः। प्रथमं हिने पितुमद्धचांसि। सार्वतमं
हिने पितुमद्वचांसि गोः परिख्यातः। ३॥ अन्न गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् इत्थाचन्द्र
मसो गृहे। अत्र गोः समम्नत आदित्यरश्मयः संग्रामापीच्यमपचितमपगतमपि ... राम ४५
अवक्षाच्छा पिपद्भ्यो मनवे यूथं ४

पोहितमनन्त हिंसितं वामुत्र चंद्रमसोग हे गातु व्याख्यातो हंसयन्कर्म्मा लिहंसयंत एना
निक्रुश्यायुमन्मे न व्यश्व हृंसयुइत्युपि निगमो भवति। सन्न ताच्चैनेनमश्चोलं हन्ति।
सन्तुनाव नैनेनमं इति रक्षो संहातिश्वां इश्वां इश्च हंते निर्ऋत्यां पशुकाइ परीताब्राइ हंस्य
तेचयध्इ स्पियोरुं। द्यहस्य नेयज्ञा तयासिदेवपीश्रुपियुति हिंसा कर्म्मा वियुते द्यावापृ
व थिव्यौ वियुवं नावा समान्या वियुते ह्रुरे अन्ते। समानं समानमात्रं भवति मात्रा मानाद्दू
रं व्याख्यातमन्तोत ने सं धगिति स्थर्भावस्यप्रवचनं भवत्यथाष्टक्नो त्पये हृ इपुते॥
ऋधगया ऋध्गुतारा ओमिष्ठाः ऋन्तु वन्नपाक्षीर्क्द्धु वनेऽगमिष्ठा इति चास्याई ति
वाक्ष्याइ निःखो दानं भयमादिश्ये नु दानमवाइ हे शोनी व्याप्तितरमु दानमल्पीयो ऽर्धन

नै०सू० रमन्तुदान्नं॥ध॥ अस्याकुष्ठ एउष भ्रातयेभुवो हेलभानो ररि वां अजाश्व। अस्यैनः
६६ सातय उप भवाहेलमानोकुध्यन्नरिनान्नातिरभ्युस्तोजाश्वे निरूषएमा हाजोश्वो
अ०ग०। अजनाश्च यानुहसं। हीघयुरस्याय यः पतिजुह्वीवानिशारदःनूंनं। हीघयुरस्यायः
१ पतिजुह्वीवतुमशारदःशानशारद्भुना अस्यामोषध्वयो भवं निशोस्मै श्रापङ्तिवा[illegible]स्या
58 २ [illegible]स्थेत्येतेन व्याख्यातं भवा। अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्य
भ्रनःतृतीयो भ्रातान्नृष्ट न प्टष्ठो अस्यान्नापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रं। अस्य वामस्य वननीय
स्य पलितस्य पालयितुर्होतुः कर्न्नव्यस्यैभ्राता मध्यमोस्त्यशनो भ्राता मरतेईरतिकर्म्म रम
णोहरतेभागंभर्न्नव्यो भवतीनिवात्हनीयो घृतनष्टष्ठो स्यापमग्निस्तन्नापश्यं सर्वस्य पा ६६

तस्य२ ॥१

तारं वा पालयितारं वाक्षियति सप्तयुञ्जं सप्तमयुञ्जं सर्पणयुञ्जमिति वा सप्तसङ्गा
संख्यासप्ताहित्य रश्मय इति वदंति॥ हा॥ सप्तयुंजंति रथमेकचक्रमेको अश्वो वह
ति सप्तनामा। त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः॥ सप्तयुंजंति
वक्रं ४ रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं ते वचिरते वक्रामन्ते वैको अश्वो वहति सप्तनामादि
त्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयंति सप्तैनमृषयः स्तुवंतीति वेदमपीतरन्ना
मेतस्मादेवाभिसन्नामात्संवत्सरः प्रधानउत्तरोर्द्धसंचर्यस्त्रिनाभिचक्रं त्रिऋतुः संवत्सरो ग्री
ष्मो वर्षा हिमंत इति संवत्सरः संवत्सरस्तस्मिन्भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यं ते तस्मिन्रसा वर्षा व
र्षन्त्यासु पर्जन्यो हेमंतो हिमवान्हिमं पुनर्हेतिर्वा हिनोतेर्वाजरमजरं धर्म्मोरा।
ण

नै०सू०
४१

मनवंमन्वंतरं म प्रत्नमन्यस्मिन्यांत्रे मानि सर्वाणि भूतान्यभिसंतिष्ठंते तं संवत्सरं सर्वं
मात्रा भिस्त्रौनि पंचारे चक्रे परिवर्त्तमानइति पंचर्तुनिकायाः पंचर्त्तवः संवत्सरस्येति च ब्रा
ह्मणं हेमंतशिशिरसमासेन षलरश्चाह्नार पिंतमिति षल्वृतुनाया श्वराः प्रत्यृतानाभौ
षघुनः सहहेनेः। द्वादशारं नहितज्जराय। द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मा
सामानानां भिः प्राहिती भवति। तस्मिन्साकं त्रिशतानशंकवो ऽर्पिताः षष्ठिर्न चला
चलासः। षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राइति च ब्राह्मणं समा
सेन। सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरा एम
त्राइति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥७॥ ॥चतुर्थः पादः॥ ॥चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ ४७

६

मस्तिमर्विद्धरेणेनहीनो।संस्नातंमेधं।वाहिंसितंवाहतोनांस्तोमोहतोऽङ्वंनरणवोल्ह
तमोक्तानानांस्तोमोमोहतोऽङ्वंनरैनरामनुष्याद्दत्संनिकर्म्मसुहतोजवतेवर्द्धिवेते
ववारयेवर्वावरणोवष्टेवावाइपतेवा।ससस्वस्फररुषीर्वावृशानइत्यपिनिगमो
भवति।वार्यंवृणोनेरथापिवरतमंतद्वार्यंवृणीमहेवरिष्ठंगोपायत्वंगोपिना र्षि ४ गो।११पत्रं
रोमूयस्थपुभम्पामितिवाधइत्यत्रनामाध्यमनीयंभवति।आमन्त्रः।सिवनामद्य
मंधः।आसिंचतामत्रेसिधिमंधोमत्रंपात्रममा।आस्मिन्नइत्युमापुनरनिर्म्मितंअ
वतिपात्रंपानात्मोप्पंधुउच्यतेनास्मिंधमनंभवतिनहइत्निमंधेतमइत्यभिभाषं
तेयमपातेरंधएतस्माहेवापद्रपहहिएवात्रविचेत्तहंधइत्यपिनिगमोभवति।१।

नै० सू०
५८

48

असश्चंतीभूरिधारे पयस्वती। असज्यमानेइति वा। व्युदस्यंत्या विति वा बहुधारे उदक
वत्यौ वनुष्यानिईति कर्म्मनिघगतसंस्कारि भवति। वनुयामे वनुष्यतइ पि निगमोभ न्यु २
वति। दीर्घप्रत्यय ज्म तियो वनुष्यानि वयं जयेम त्वं तना सुहृद्यः। दीर्घप्रततयज्ञ मभि
जिघांसति यो वयं नेजयेम त्वं तना सुहृद्यं दुर्धियं पाप क्षियं पापः पानापेयानां पाप
न्यमानो वाडेव पततीति वा पापत्यं ते वास्यान्नरुष्यति स्थे वं कर्म्मा। इंद्रेण युजा
तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति। मंहनाम दृते स्तु तिकर्मणः। पुरुप्रियो मंहते क्ष
मभिः क्रविरित्यपि निगमो भवति। समंहना उदियत्ति प्रजावती रितिवा। अन्येन राम
मदाहनो याहित्यं। अन्येन मदाहनो गच्छ हि प्रमाहंसीव भाषमाणे त्पसमस्पना ५८

षणाद्दाहनाद्वा भवत्येतस्माद्दहनस्याहृषिर्निर्दिष्टो भवति नन्दनेस्तुतिकर्मणः । नन्दस्य

मारुधतः कामश्चागत्य । नन्दनस्य मारुधतः कामश्चागमः सरुक्ष जननस्य ब्रह्मचा

रिणइत्यृषिः सुन्या विलेपिनि वैदर्य्यं तौ नयस्य द्यावापृथिवी नधन्वनान्नरिहंनाह्नयः

सोमो श्रव्हाः । श्रश्नो नैरित्येके । श्रन्नूपे गोमान् गोभिर्व्हाः सोमो दुग्धाभिर्व्हाः । लो

पाश्राः सिंहं प्रत्यंचमस्राः । श्लियाति निगमः । पूर्वं श्लिरर्मिनिगमः उन्नरइत्येके नूपेगो

मानो मानोभिर्यद्दाश्लियत्यथ सोमो दुग्धाभ्याः हरनि [illegible] सर्वे श्लियति निग

मो भवत्यमपीतिइति शाकपूणिः श्वानमिति निश्लिभनामामुष्मतनं भवति भपतन्नी

तरंस्या जगमेद्यद्धानमग्निरकृणोज्जातवेदाः । भपतत्रि चेत्वरं स्थावरं जंगमं च य

नै०प्र० न्नग्निप्रमाग्निरक्रोशूनात वेदाळ तिखनात्दा श्वात्वारथंयथोनपङ्क्तिपिनिगमोभ
धर्ए वति। हासमानेद्रुसुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः। ञ्रु। वृम्रुकः पङ्क्तिरूपेस व्युदिद्दं। पानैरिति
वास्याश्रनैरिति वा। समनन्नपक्कमविद्द्ध्वुचंतांस्वनमेतनमध्यमंज्योतिरनित्यदर्शनं
तद्दिवाः विद्वज्ञाङ्कत्यमानो। क्षितावसन्नाषंस्वधयाचश्रुंभुः। हैधंसन्नामध्यमेवस्था
५१ नत्तेमेव। श्रुंभुःसुस्वक्षः। मृगन्न। वामृगोनिवव्रात्या। मेषावराहोमेघोभवति पंनं। मृग४
वराहारोवरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणं। विद्धद्वराहं तिरोअद्रिमस्तेत्यपि
निगमोभवत्ययमपीतरोवराह एतस्मादेव बृहति मूलानि। वरं वरं मूलं बृहतीति एम
वा। वराहमिन्द्र एमुषमित्यपि निगमोभवत्यंगिरसोपि वराहा उच्यन्ते। ब्रह्मणस्प धर्ए

तिर्वृषभिर्वराहैः। अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते। पश्यन् हि
२ चक्रा रण्यपनैयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून्।।ध।। स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा स्व
रादित्यो भवति स एनानि सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति। श
र्या अङ्गुलयो भवन्ति सृजन्ति कर्माणि। शर्या इषवः शरमयाः शरः शृणातेः। शर्या
भिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवति। अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति। अर्को म
न्त्रो भवति यदेनेनार्चन्त्यर्कमर्किणः ब्रह्माणस्त्वा अन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भव
ति संवृतः कटुकिम्ना। गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शत
क्रत उद्वंशमिव येमिरे। गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा श

तक्कृतउक्थंशामिवयेमिरे। गायन्तित्वागायत्रिणः प्रार्चन्तितेर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वाश
तक्रतूउद्येमिरेवंशामिव वंशोवनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवीरथनेमिर्भव
तीयद्विपुनातिभूमिं। उतपव्यारथानामद्रिंभिंदत्योजसा। तंमरुतः क्षुरपविनाव्य
युरित्यपि निगमो भवति। वक्लो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वंत्यस्मादापः। तिरो धन्वानि रोच
तइत्यपि निगमो भवति। सिनमन्नं भवति सिनातिभूतानि। येनस्मा सिनं भरथः सखि
भ्य इत्यपि निगमो भवति। इत्थामुष्येत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः। वसुभिः सचाभुवा
वसुभिः सहभुवौ। चिदिति निपातोनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोथापि पशुनामेहभ राम
वसुदात्तश्चिदसि मनसि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा त्राइत्याकार उपसर्गः पु ५०

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्रमुच्यंते। २
~~येन मित्रेण स्वपि निगमो भवति। आपः पवित्रमुच्यंते। शतपवित्रा स्वधयाम~~
~~देवीर्देवत्रा॥~~

रस्तादेवव्याख्यातो यथा पवध्यर्थिहस्पते। अभ्रात्रों अपत्नः अभ्रात्रा अपो भ्रेध्यपद्गतिघु
मंद्यो न तेर्यशो वा अन्नं वा। अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि। अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि॥ इति प्र
थमः पादः॥ पवित्रं पुनातेर्मंत्रः पवित्रमुच्यंते। गभस्तिपूत इत्यपि निगमो भवत्यापः
पवित्रमुच्यंते। शतपवित्राः स्वधया मदंतीर्बहुधाराः। अग्निः पवित्रमुच्यते वायुः पवि
त्रमुच्यते सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्रमुच्यत इंद्रः पवित्रमुच्यते। अग्निः पवित्रं
स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इंद्रः पवित्रं ते मा पुनंत्वित्यपि निगमो भवति। तोद
स्तुद्यतेः॥ पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य। ब
हु दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेव

इत्येत

नै०पू० ५१ त्याम्नायावाक्कृतुपोक्कर्यं तरं हृद्बै वमवकृतता। नोदम्यैवञ्जारणं आमुहस्य। तुहस्ये वञ्जार
लोधिमहतस्यचवमतोक्कयं तरसु अंचुनः। आजुक्कानो घृतष्ट छ्टःस्वंबाहुस्यपिनिगमोभ
वति। शिपिविष्टो। विष्णुरिति विष्णो द्वे नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौप
मन्यवः॥ श॥ किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्रयद्वव्वक्ष शिपिविष्टो अस्मि। मावर्प्पो अ
स्मदपगूह एतद्युहन्यरूपः समिथे बभूथ। किन्ते विष्णो प्रख्यानमेतद्भवत्यप्रख्या
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे शिपिविष्टो अस्मीति प्रतिपन्नरश्मिरप्यिवाप्रशंसानामेवाभि
प्रेतं स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यानमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो अस्मीति राम
प्रतिपन्नरश्मिः शिपयो ऽत्र रश्मय उच्यंते तैराविष्टो भवति। मावर्प्पो अस्मदपगूह ५१

एततो वर्ष्यद्धि निरूपनाम हृणेन्तीनि सतो यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवासि संयत
रश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥३॥ प्रतन्नेत्त्रु द्याङ्घिपि विष्टनामार्यः ञ्चांसामि
वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके । तन्नेत्त्रु द्य
ङ्घिपि विष्टनामार्यः प्रज्ञांसामर्यो ऽहमस्मि ध्वस्तोमानामर्घस्त्वमसीति वा तं त्वा
स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो लवानि निवसन्तमस्य रजसः प म ४
राके पराक्रान्ते आघृणिरागतहृणिः । आघृणे संसचावहै । आगतहृणे संसेवावहै पृ
थुज्रयाः पृथुजवः पृथुज्रया अमिनाः दायुर्दस्योः प्रामो पयदाधुर्दस्योः ॥४॥ आ यो नि
न रोदसी दीधितिभिरस्पा ईं हन्ती जनयन्तं प्रज्ञास्मां । हृरे हृद्यंगरहपातिमथुर्यो दीधित

नै०५० योऽतुल्ययोर्भवंति धियिंते कर्मस्वरणौ प्रत्यहल एनेश्चाग्निः सम रणाज्जायत इति वा हस्तच्छ
५२ तीहस्तमच्छ त्व्याजनयंत भ्रश्रासां हरे हर्षिनिंग रह पतिमनेन न वृंतमप्याए कयाप्र तिभृपिब
स्याकंसरांसि त्रिंशानि इंद्रः सोमस्य काणुका एकेन प्रतिधनेनापि बस्याकंसहित्यर्थः।
52 इंद्रः सोमस्य काणुका। कांतकानीति वा क्रांतकानीति वा कृतकानीति वा इंद्रः सोम
स्य कांतमूनिति वा कणेहनः कांतिहिंहतस्तत्रैत धारा कावेदयंतो त्रिंशदुक्थपात्राणि ४ चाल इति वा ए
माध्यंदिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधनेनापिबंतं तानि ता
न्यत्र सरांस्युच्यंते त्रिंशदहपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशात्स्व पक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या राम
एताश्चांद्रमस्य आगामिन्य आपो भवंति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबंति तथापि ५२

निगमो भवति। यमो ह्यमिं ह्यितयुः पिबंती नितंरूर्वपह्व आयाययंति नित्था पि निग
मो भवति। यथादिवृत्रं श्च माप्यायंयंति। इहा। अद्धिगुमंत्रो भवति गव्यषिलितवा ति
दपिवाभगंसांनामेवाभिप्रेतंस्यात्रच्छदवानाद्ध्रिगो शमीध्वं सुशमीध्वं शमीध्वम रौमी ३
ध्रिगवित्यग्निरप्यध्रिगुरुच्यते। नृपत्यंश्वो नंत्यध्रिगो शावीवाः। अद्धृतगमनकर्मा वि
निंद्रोप्याध्रिगुरुच्यते। अध्रिगवत्तईइमिंद्रायेत्यपि निगमो भवत्यांगूस्तोमञ्चाघोषः। १४
एनांगूषेण वयमिंद्रवंतः। अनेन स्तोमेन वयमिंद्रवंतः॥ आपांतमन्युस्तृपलप्र
भर्म्माधुनिःशिमीवां रुमां ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसावनानि नार्वागिन्द्रं प्रति
मानानिदेभुः। आपातितमन्युस्तृपलप्रहारी सोमो वेंद्रो वाधुनि

नै०५० प३

धूनोति॥ श्रीमीतिकर्म्मनामञ्चामयनेषाञ्छाक्रोतेवाञ्छीषीसोमोपक्षोमस्यरूपमान
स्यातिरिच्यतेतदृजीषमपाजितंभवतितेनर्जीषिसोमोप्याप्यैध्वंस्तोनिगमोभवतिऋ
जीषीवज्रीति॥ हर्य्योरस्यसभागोधनानाश्चेतिधनानात्राहितानाभवंतिफलेहितानाभव
षि८ तीतिवा॥ बध्नातेर्हरीधनाउपंस्रजी[illegible]जिघ्रनामित्यपिनिगमोभवतिप्रहितान्यासि
नोपाहितेनोपधमादत्वेवभौस्त्रिरग्निकर्म्मासोमःसवाल्पतस्यानिवनानीवाग्निंद्र
प्रतिमानानिदभ्नुवंतियैरेनंप्रतिमिमतेनैनंनानिदभ्नुवंत्यवगिवैनमप्राप्यविन
श्यंतीति॥ इद्मधनेत्येकेनेधंदुकंसोमकर्म्माभिधमधनेत्यपरंक्षमञ्चाश्चश्रद्धकृतइति एम
वाक्षमञ्चाक्षकृतइतिवा॥ श्ववघ्नमञ्चारूवघ्नाः॥ अदारूधच्छमञ्चावाशितिति॥ ७॥ ॥ इतिद्वि प३

नृप१

तीयः पादः ॥ उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत उरुभ्यामश्नुते उरुर्वा विशोऽस्या अप्सरा अप्सारि
ण्यपि वाऽप्सर इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्श
नायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो वेरप्सानेरप्सानामेति व्यापिनस्तद्वाभ
वति रूपवतो तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्च
स्कंद तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजा
तः ॥ द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठो
वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्राह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतः प्सानीयो भवति
सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतानि उदकं पुष्करं पूजाकरं पूज

नै० ५० यन्निर्य्यमिदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कांतिर्वा
५४ प्रज्ञा वा॥३॥ स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार। स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत्सू
र्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं वाजपतनं। सनेम वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भ
वति। वाजगंध्यं गध्यत्युत्तरपदं। अश्याम वाजगंध्यमित्यपि निगमो भवति। गध्यं गृ
ह्णातेः। ऊर्ध्वा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति। गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा।
आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति। कौरयाणः कृतयानः। पाकस्थामा कौ
रयाण इत्यपि निगमो भवति। तौरयाणस्तूर्णयानः। स तौरयाण उपयाहि यज्ञं मरु
द्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यह्रयाणोऽह्रीतयानः। अनुष्टुध्या राम ५४

55

हृणुष्वहृणीयाऽइत्यपिनिगमोभवति। हृस्याणोहरमोण्यानः। रजतंहिरण्याण्डृत्सु
पिनिगमोभवति। यत्र्यारितःकर्म्माणिकर्म्माणिस्थिरः। प्रत्नृतस्तोमात्रन्दहोत्रंदैतेमृ
हुमावकुर्म्मेणः॥३३॥ निघृहृणाहीडिश्वसनस्यमृत्योर्निसृत्स्याचित्कृदिनोरोकंवृद्धना। नि
हृणहीयछ्रुमनस्यमृत्योर्निउपाद्वकारिणःश्रेष्ठस्यादित्यस्यउपोषधिह्रोत्स्यमा
णवनानीनिवावधेनोनिवात्रम्रदंतवी। तितेत्युपिनिगमोभवति। वत्तियतिश्वत्र
लयानिश्वसंस्नभकर्म्माणोदूर्वेणसंभयुज्येतेनिघपीस्त्रीकामोभवति। विनिग्र
तपसाःस्पसःसपतिस्थदरातिकर्म्मणः। मानोमघेवनिघुपीपराहाः। सयथाधर्वांना
निविनाशयातिमानेस्संतयापराहाः। तस्मैशमुहृकंभवतितूसैमश्रृनोन्तस्मै

नै०रू०
५५

शृंनगिरेरधीत्यपि निगमो भवति । ह्वुंपर्मं हिछिद्रकं भवतिप ह्रुम्यते ॥ ४ ॥ कुद्दामश्चमि
पराधसंपद्दाह्नुं पामिवस्कुरत्नू । कुद्दानः श्रुंश्रवाज्रिरिदुं श्रोत्रंग । कुद्दामत्रंमनारेध
यंतंपादेनञ्चुंपमिवावस्कुराम्निकुद्दानः स्टणो निवगिरहुं श्रो च्वंगांगेति । ह्निम्रनामं ।
चितमेवांक्विनेभवति निचुंपुणः सोमः । निचांतह्रणो निचमनेनन्स्रीणाति । पृ । प
लीवंतस्सुताइभवङ्गंतोऽशंतिवृतिये । ञ्पांजग्मिर्निचुंपुणः । पत्नीवंतः सुताइमेङ्गिः
सोमाः कामयमानायं तिवीतये पानाया पांगंता निचुंपुणः समुद्रोपि निचुंपुण ।
उच्यते निचमनेन ऋषीत्वे वश्रृथोपि निचुंपुण उच्यते नीचैरास्मिन्क्वणं ति नीचैर्दधती
तिवा । अवभृथ निचुंपुण त्यापि निगमो भवति । निचुंपुण निचुंकुणे तिचपादिगंतु राम
५५

55

त्य १

र्भवितिर्यैद्युते ॥६॥ सुगुरस्मक्रुहिरण्यस्वश्वोहृह् दस्मैवयुड्ढोदक्षाति। यस्त्वायंतंवसु
नाप्रातरित्वोमुञ्च्ली जेयवृपदिमुश्मिनाति। मुयुर्भवातिसुहिरण्यस्वश्वोमहश्वास्मैवय
इंद्रोदक्षातियस्त्वायंतमभ्येनप्रातरग्गामिन्नतियेर्मुञ्च्ली जेयवपदिमुश्मिनातिकुमा
रोमुञ्च्लीजाम्रोवनाद्बसयनाद्बततनाद्बपाडुपाच्यद्युतेः॥७॥ विश्वः कृष्णतेगृहतेबु
संसयाडुरस्यानिसिजोनमुच्यति। ॥८॥ विक्षु कृतेभासमादित्यागृह्तेबुसंबुसामि
स्तुदकनामब्रवीतेः ॥९॥ इकेममृणेश्रं तेवर्यिद्धर्षंतेपानयत्सुदकेरोश्मिशिस्नत्वा
त्यादत्ते ॥१०॥ ॥तृतीयःपादः॥ ॥ दकश्चंद्रमाभवातिविह्तज्योतिष्कोवाविकृतज्यो
तिष्कोवाविक्रांतज्योतिष्कोवा ॥१॥ अरुणेमासकृदकः। यथायंतंददृश्रीहि।। ७

नै०५।० जिह्मी निवाय्यातष्टे वृद्धाम्पीविन्नं मेअस्य रोदसी। अरुण आरोचनो मासकृन्मा
पद नां सांचार्द्धमासानांचकर्त्तुर्चंद्रमा इहैकः पथायंतं ददर्श निहृन्नगणमाभिजिहीते निचा
२ येन य्यपि नयोह्यमाणो भवति। चंद्रमास्तु एवं निवर्द्धिरोगा। जानीतं मेअस्य द्यावापृथि
व्या वित्यादित्योपिइक उच्यते यदा हृंद्रे।।१।। अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वामा
56 स्नोयसीमसुंचतंवृकस्य। आक्रयड्डषाश्विनावादित्येनाभिभिस्तातामश्विनोप्र
मुमुंचतुरित्याख्यानं श्वापिइक उच्यते विकर्त्तनात्। वृकश्चिदस्य वारणउरा
२वान्नवत्पूर्ण मथिः। उरणमथिः। उरणऊर्णावान्भवति ऊर्णा पुनर्वृणोतेः सा तैवा वृद्धिवावाअन्यपिइ राम
कयुषनो आनंमेषांइक्येचद्रा दानमुद्राश्वंतं पितांधंचकारेत्यापि निगमो भवति। पद

जोषाद्धन्य विज्ञान्तनामधेयं जोषपितर्यं भवति ॥३॥ यदीन्द्राग्नीस्तु तेषुां वांस्तव
नेष्टूता दृक्षा । ज्ञोषवाकं वदंतः पञ्चहोषिणा नदेवा भमथश्चन । यदीन्द्राग्नी मुते
षुवासोमेषुस्तोतितस्याश्वी थो ययोयूं जोषं वाकं वदंति विजजपः प्राजिते होषि
णो नदेवो तस्याश्वी पः कृतिः कृतंतेयश्चिणेवा अन्नं वा । महीवृक्तान्निः आरणात इन्द्रो मु
महत्वइन्द्रासु महत्वइन्द्र आरण मन्नरिहोकृन्नारिवेतीयमपौलराकृतिरेतस्मादेव
स्तन्नमध्यक पमार्ष्येवा । कृन्निवासाः पिनाकू हस्तो वंतनधन्वेत्यपि भिगमो भवति ।
श्वेघ्नी कितवो भवति स्मृहंतिः सं पुनरः श्वेतं भवति । कृनंनश्वघ्नी विविनो मिदेवन ।
कृतमिवश्वघ्नी विविनानिदेवनाकितवः । किंस्वासीति शाष्ट्रानुकृतिः कृतवाद्वा

नै० पू०
५७

श्रीलीमकः समममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामो नुदात्तं ॥४॥ मा नः समस्य दूढ्यः प
रिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्म्मिर्न नावमावधीत् । मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्व
तो द्वेषसो ऽंहतिरूर्म्मीरिव नावमावधीदूर्म्मिरूर्सौ ते नौः प्रणेतव्या भवति नम
निर्वान्नकथमनुदात्तं प्रकृतिनामस्या दृष्टव्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शि
शीहि नो वसो ऽद्भुति समसम्यां शिशीहीति द्वीनः मर्मा । उरुष्या णो अघायतः सम
स्मादिति पंचम्यामुरुष्यतिरकर्म्मकः । अथापि प्रथमा बहुवचने । नभन्ताम
न्यके समे ॥५॥ हविषां जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः । राम
हविषां जरयिता पिपर्त्ति पपुरिति पृणाति निगमो वा हर्षणाति निगमो वा ५७

५७

प्रा

[redacted]मौपिताकृतस्य कर्म्म एरक्षा पितादित्यः शंबडुनि वक्रूनामग्रामयुते
वझितयतेर्वा। (ऊग्रोयः शंबः पुरुकृततेनेत्यपि निगमो भवति। केपयः कश्यापा भवंति
कश्यपमिति किंपुनाति कर्मकृत्स्नितद्दुष्टयं भवति। हा। पृथक्या यन्पृथमोदे वहकृत
याकृ एवतश्रवृस्पापि निडुष्टरा नयेशोकु युक्रियान्नावमारुहमी मैवतेन्याविहं पा
तकेपयः। पृथक्प्रायन्पृथक्प्रथतेः प्रथमोदे वकृतयोर्येदेवानांकपंतान्कृवनिश्र
वणीयानियशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येशुकु वन्यक्रियान्नावमारोदु मयूयेनाञ्णकु
वन्यूक्रियान्नावमारोदु मामैवतेन्याविशांतेइ वनेन्याविशंतरू एनैवतेन्याविशंता
स्मिन्नेवलोकइतिवेम्मइतिबाकृनाम समीरितंतरां भवति। एतां विश्वासवंनात्

नै०सू० तुमाकृषिस्त्वयंसूनोसहस्तोयानि दधिषे। एतानि सर्वाणि स्थानानि दृत्समुपाकुरुषे स
५८ यंबलस्पृथुत्वयानि धृत्स्यासन्नाणि धनुर्वाकिवचंवा चक्रं वचंकुत्रं चितं भवति कां चितं
भवति कायां चितं भवतीति वा ॥३॥ प्रीणीतांश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृ
णुध्वं। द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिंचता नृपाणं। प्रीणीतांश्वान्सु
हितं जयथ जयेनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं तु मयं न
वत्याहावश्चाक्रानाद्धावहत्वावहनाद्धवनो वा ति तामहावं भवत्यश्मचक्रमशान
चक्रमसनचक्रमिति वांसत्र कोशं मंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि संतु कोशः राम
कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव संचयश्चावितं मात्रो ५८

महान्॥ भवतिसिंचतनृपाणंनरपाणंकूपकर्मणासंग्राममुपमिमीतेकाकुदंताल्वित्या
चक्षतेजिह्वाकोकुवासास्मिन्धीयतेजिह्वाकोकुवाकोकूयमानावर्णान्नुद
यतीतिवाजिह्वाजोहुवावातालुतरतेस्तीर्णतममंगंलततेर्वास्याल्लंबकर्मणोवि
परीताद्यथातलंलततेत्यविपर्ययः॥सुदेवोअसिवरुणयस्यतेसप्तसिंधवः।
अनुक्षरंतिकाकुदंसूर्म्यंसुषिरामिव॥सुदेवस्त्वंकल्याणदेवोयस्यतवदेवस १०
प्तसिंधवःप्राणायानुक्षरंतिकाकुदंसूर्म्यंसुषिरामिवेत्यपिनिगमोभवति॥
॥ऋची॥प्रवावृजेसुप्रायाबर्हिरेषामाविश्पतीवबीरिटइयाते।विशामक्तोरुषसः
पूर्वहूतौवायुःपूषास्वस्तयेनियुत्वान्।प्रवृज्यतेसुप्रायणंबर्हिरेषामयातेस

नै० पू०
प ७

वस्सिपातामौवापालपितारैदाबीरिटमन्त्रारिह्लिंमिपोवाभास्रो वातानिरापवोप
मार्थस्याऽसर्वपतीड्वराजानोबीरिटेगणेमनुष्याणांराज्ञ्याविवासे सूर्वस्यामभिऊ
तोवायुश्च नियुत्वान्त्स षाव स्वस्त्ययनाय नियुत्वान्नियुतोस्याश्वा नियुतो निय
मनाद्वानियोजनाद्वोच्छामिराडुमितिराकदृशिःपरोक्षामितिव्याख्यातः ना
मस्यात्रस्येत्यप्येतेनव्याख्यातं स्रणिरंऊग्रोभवतिसरणादंऊग्रोंचतेराऊवि
तोर्भवती निवानेदीयइ्स्पृश्यः पक्वमेयादित्यपिनिगमोभवत्यांतिकतममं
ऊग्रादायात्पक्वमोषधमागच्छ विवित्यागच्छोबितिति ॥१०॥ ॥चतुर्थःपादः॥ ॥इति राम
पवमोध्यायः॥ ॥ तमग्निर्घुमिरस्तमा श्वश्वहृत्णिस्त मरुत्पस्तमश्वमेदस्पारीतंवनेभ्य प ७

मै

मैना

५९

स्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः। त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराष्ठु
दूतिवञ्छुदूतिर्विद्धिं मनामनीभवतः शुक्षणिरुद्रस्य शुक्षणेति राष्ठुस्तु चाक्षणो तीनिवास
नोतीनिवाशुकुण्डोभवतः पंचम्यर्थे वाप्रथमा तथा हि वाक्यसंयोग। आहुत्याकारणप
सम्नः पुरस्ताच्चिकीर्षितजउत्तरत्राश्रुण्डोचायिष्णुरीतिशुचिः ऋणवते केलतिकर्मणोय
मपीतरः शुचिरेतस्मादेवानिः षिक्तमस्मात्सापकमितिनैरुक्ताः॥१॥ इदं मन्त्राकं आस्य
स्पारिसर्वाभ्योत्रमेयं करद्। त्वाद्गणादिद्रोणभवंत्यासदनाद्वाद्गणरूपदिद्रोणभवंत्यम्य
शनात्कावित्रिमुष्टिः प्रकाशनात्मुष्टिमेचिनाद्वाभोषणाद्वाभोह नाद्वा इमेविदिदूरो
दसीत्वपारयसँगमणामघवकात्रिरिते इमविदिद्रोदसीरोधसीद्यावाहायियो

नै० पू०
६०
लि० ३

विरोधनाड्डीधः कृतं निरुध्य द्विधीतः कूलं रुजनेर्विपरीतान्निरोधे विपर्ययेण परिहर
परियक्षं गम्यमानिमघवक्र गाढ्डीस्तिमहानू । अह स्तमिंद्र सं पिणः कृणोला अहस्त मिं
द्र ॥ कृत्वासं पिहि परिष्कृणोनं मेघां ॥ ४ ॥ अलानल्लो वलइन्द्र व्रजो गोः पुरा हंत्येयमा
नो व्यारा सुगान्यथो अंहूः एणन्निरजेगाः प्रावृत्वार्णी पुरुकृतं धमंतीः ॥ अलात्वणो
लं मानईनोमे घोवला हृण्णते व्रजो व्रजंत्यं तरिह्णे गोरेतमस्यामा ध्या मिको यावा चः पु
राहननाद्भयमानो व्या रा सुगान्यथो अंकृएणन्निरजेगाम् सुगामनान्यथो अंकृरा
न्निरजनां पगवां प्रावन्नार्णीः पुरुहूतं धमंतीः ॥ आपो वा वर्द्धहनाह्वाचो वा चंदनाब्र राम
कृणिरा कृतमुद्धकं भवनि षमनिर्गतिक मा ॥ ५ ॥ उहूहरह्णो सहम्तमिंद्र स्वस्तं मो ६०
रुक्ष्यामनधापयर्ये मत्तीहिः । यपाकाद्वतः सत्व्रक्केकं च वाष्पेजलेद्विवेतपु
बिंह्रेतिमेस्या । उद्धर

चनाक्तं मोषणेन्द्रामोहनाद्वा दृष्ट्व मध्यं प्रतिश्वरी द्वयंग्रमग्रमागतं भवत्याक्रीयतोदे
ग्राङ्गसंलूलल्लकं संलुब्धं भवति पाकमिति नैरुक्ताः स्मरकं वास्याङ्गरिभ्यस्तात्र
पुषिस्तपतेर्ह्रीतिर्हितेः। संविदिष्ठावर्त्पुपं शायानां सुखपयुसामुखस्थूपयः। विस्नु
हव्यापोभवंति विस्नवणात्। वयाइव रुरुहुः सप्तविस्नुहदृत्यपि निगमो भवति। वी
रुधउषियोभवंति विरोधहणात्। वयाइव रुरुहुः सप्तविस्नुहड्त्यपि निगमो भव
ति। वीरुध उषियो। वीरुधः पारयिस्व २ इत्यपि निगमो भवति। नह्लह्वाममस्तुवान
ह्वाममस्यज्ञानेन दभ्नोतीति। नह्लूहाभंनतुरिपर्वतेष्ठामित्यपि निगमो भवत्यक्तु
धेयुरक्लधायुःक्लधितिरिस्वनामानि कर्तृ भवति। योत्रसक्तधेयुरजरःस्वर्वानि

नै० ५० सपि निगमो भवति॥ धा॥ अजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियं। देवं वहन्तु बिभ्रतः। आ
६१ वहन्त्वजाः पूषणं रथे निशृथ्य प्रहारेण ते जनश्रियं जातश्रियं बृबदुक्थो महदुक्थो वक्त व्य २
मस्मा उक्थमिति बृबदुक्थो वा। बृबदुक्थं हवामह इत्यपि निगमो भवति। ऋदूदरः
६ सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा। ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति। ऋदूपे
त्सु परिष्पाद्यौ स्वास्यामः। पुलुकामः पुरुकामः। पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निग
मो भवति। असिन्वती असंखादन्त्यौ। असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति। क
पनाः कम्पनाः क्रिमयो भवन्ति। मोषस्याप्या बृहं कपनेव वेधस इत्यपि निगमो भवति। राम
भाऋजीकः प्रसिद्धभाः। धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति। रुजा ६१

नानद्योभर्वंतिरुजंतिकूलानि।संरुजानाः पिपीषद्धंद्दशान्नुरित्यपिनिगमोभ
९२ वति।जूर्भिर्जविनैर्वाइविनेवा[illegible]तेर्वा।ह्लिभ्राजूर्भिर्निर्वहन्तीत्यपिनिगमोभवति॥
परिध्रं समोमनांवांवयोगा।दो।पर्यगाद्वाध्रंसमेद्दरसनेनान्नं॥पा॥ ॥प्रथमःपादः॥॥ =
उपलप्रह्लिण्णुपलेषुप्राह्लिणास्तुपलप्रह्लेपिलीवा॥२॥ कारुरहंततोभिषगुपल
प्रह्लिणीनना।नानाधियोवस्त्वथवानुगाइव। तस्थिमेन्द्रायेंदोपरिस्रव।कारु
रहमस्मिकर्त्तास्तोमानांततोभिषक्तनइतिसंतानननामपितुर्वाधुत्रस्यवोपलप्र
ह्लिणीसक्तुकारिकाननानमनेमानावासुहितावानानाधियोनानाकर्म्माणिव
वसु यंवांकामामात्रश्वास्थिनाःस्मोगावइवलोकमिन्द्रायेंदोपरिस्रवेत्यध्येषणा।आसी

नै० प्र०
६२

62

नऊर्द्ध्वमुपसिन्हिणन्ति। उपस्थिप्रकलविद्वणिग्भवति। कलाश्च वेद प्रकलाश्च। दुर्मि-
त्रासः प्रकलविन्मिमाना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्द्धयज्वाभ्यर्द्धयन्यजति। सिषक्ति
षाश्चभ्यर्द्धयज्वेत्यपि निगमो भवति। ईक्षद् ईक्षिषे। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि नि-
गमो भवति। क्षोणस्य क्षयणस्य। महः क्षोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति॥२॥
अस्मे ते बन्धुः। वयमित्यर्थः। अस्मे यात नासत्या सजोषाः। अस्मानित्यर्थः। अस्मे स-
मानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। अस्माभिरित्यर्थः। अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्। अस्म-
भ्यमित्यर्थः। अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु। अस्मदित्यर्थः। ऊर्व इव पप्रथे
कामो अस्मे। अस्माकमित्यर्थः। अस्मे धत्त वसवो वसूनि। अस्मास्वित्यर्थः। पाथो

राम
६२

तैं रिक्षं पथो व्याख्यातं । श्येनो नदीयं नवेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदकमपि पा
च ६ थ उच्यते पानात् । आ[illegible]ष्ट्र आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्नमपि पाथ
उच्यते पानाद्देवा देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति । सवीमनिप्र
सवो देवस्य वयसा विनुः मवीमनीत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वम
ग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि । विदथानि प्रचोदय
न्नित्यपि निगमो भवति ॥ आ श्रायंतइव सूर्यं विश्वेदिंद्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम । समभाः श्रिताः सूर्यमुपतिष्ठंते । एवोपमार्थे
स्या ऽ सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंत इति सर्वाणींद्रस्य धनानि विभक्षमाणाः स यथा धना

नै०पू० निविभक्ष्यमाणाः। सथयाधनानि विभजति जातेच जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्याय

६३ ओजसा बलेनौज उजितेर्व्वोक्षते वशी राश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथैयमितराशीर्म्मोऽस्लैः। -२७

इन्द्रायुगाव श्राशिरमित्यपि निगमो भवति। सोमे सह्याशीर्द्दो वोष्पिति वाधायुद्वाति

मन्त्रेष्वनुभोगमानलादिद्रु सिञ्चन्तुषधीरजीगः। यद्दाते मन्त्रेभोगमन्वापदृथ यासि

तनभ उषधारिकाशीरां जुह्णीगाङ्गिगिरति कर्म्मा वा गच्छन्ति कर्म्मा वाम्रुराश्रेम्रर नव

यं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से। मल्हावयस्मो मल्हस्व मसि नवये विद्मनोहित्व

मग्ने त्वंतु वेत्थ शशमानः [illegible] मानः। धो वों युक्ते शश्यमानो हृदा शश्मानित्यपि निगमो राम

भवति। इदेवो देवान्याद्रूपाः देवो देवानभ्यत्यक्व यारूपा दूरूपते वर्किल्पतेर्वा।।५।। ६३

अश्र्वं हि भ्रिरिदावत्तू रावां विजामातुरौत वा घा स्या लात् । अथ्या सोमस्य प्रयती युव

तीयुवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं । अश्रौषं हि बहु दायितरौ वां विजामातुरस

माप्ताज्जामातुर्विजामाता । त ग्राम्भ घा स्लिष्यजाः क्रीत पतिमाचक्षते सुसमाप्तद्भवद्वरो ना २

भिन्नेतो जामाना जा अपत्यं निर्मानिता वा घा स्यालाद् पि वक्ष्यालाज्जामनः संयोगेन स्यालः ४

ति नैद्दानास्याद्वाज्ञाना वपतीति वाला जाराजतेः स्पक्ष्यर्थ्यम्पतिः श्वर्थमिद्म नपव

न श्र्वरण नेवा पसोमस्य प्रदाने नयुवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नवतरं मासद् ॥

सुपत्विष्टाग्धारयस्वास्याम ॥ २ ॥ इति द्वितीयं पादः ॥ सोमानं स्वरणं कृणुहि

ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते

नै० पू० ६४ कक्षीवंतं य औशिजः कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्ति
कर्म्मणोपि त्वयं मनुष्यकक्ष्य एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्र
ह्मणस्पते ॥ २ ॥ इंद्रासोमा समघशंसमभ्य१घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ२ इव । ब्रह्मद्विषे क्र
64 व्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ इंद्रासोमावघस्य शंसितारमघं हंतोनि
द्रीसितोपसृज्य ह्यं हं तान्निति तपुस्तप्तेश्च रुः मृन्मयो भवति चरतेर्वा समुच्चरंत्यस्मादा
पो ब्रह्मद्विषे क्रव्यमदने घोरख्यानाय कृथ्यं विक्रुतानज्जायत इति नै रुक्ताद्वेषो धत्तम
वे २५ नवायमनवयं वं दत्तं नवयं वयुद्रेषस इति वा किमीदिने किमिदानीमिति वा पिशुनाय चरते [illegible] २ म
~~नायचरते~~ पिशुनः पिंशते विपिंशतीति ॥ ३ ॥ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवाम ६४
किमीदिने किमिदानीमिति चरते
किमीदिने किमिदानीमिति चरते २

वोंहसेन॥ त्वष्टीमनुप्रसितिंद्रूणानोस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः॥ कुरुष्व पाजः पाजः पान
प्रसितिमिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तंतुर्वा जालं वा याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्त
वान्वेभागताणेन गतभयेन हस्तिनेति वा तृष्व्यानुप्रसित्याद्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रना
मतरतेर्वा त्वरतेर्वा सितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरि
ति वा। यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा क्रि
मिर्भवति पापनामा क्रमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अति
क्रामंतो दुरितानि विश्वा। अतिक्रमणाद्दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यप्याय दैन्या विद्धोप
वीयते व्याधिर्वा भयं वा। अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी मतिरात्ममय

यी॥ ऊर्द्ध्वायि स्वामतिर्मा अद्रिद्युतदित्यपि निगमो भवति। श्रुष्टीति क्षिप्रनामाश्रु अष्टी
ति॥ ३॥ नोन्वध्वरउशनो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्यापुरंधिं। तानध्वरे यज्ञउशतः
कामयमानानयजाग्नेः श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेवनासत्यावित्यौ
र्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा
पुरंधिर्बहुधीस्तत्कः पुरस्तान्नस्यान्वादेशइत्येकमिंद्र इत्यपरं स बहुकर्मत
मः पुरां [illegible] दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञयास्तौति। इमामू नु कवित
मस्य मायामित्यपि निगमो भवति। रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलति शिव:
कर्म्मणः॥ समिद्धस्य रुशदर्शि पाज इत्यपि निगमो भवति॥ ४॥ अस्ति हि वः ॥६५॥

सजात्यैरिङ्गाद्दसोदेवासो आस्त्याप्यं। आस्ति हि वः समानजातिनोरेतद्यद्दारि
णोदेवा आस्त्याप्यमाप्यमाप्नोतेः। सुदत्रः कल्याणदानः। त्वष्टा सुदत्रो विदधा
तु राय इत्यपि निगमो भवति। सुविदत्रः कल्याणविद्यः। आग्नेयाहि सुविदत्रेभि
र्वा इत्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति। स्तृणानि
बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति। तुर्वणिः तूर्णवनिः। स तुर्वणिर्महाँ अरेणु
पौंस्य इत्यपि निगमो भवति। गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति। जुष्टं गिर्व
णसे बृहदित्यपि निगमो भवति॥ ५॥ असमत्वे सर्वे रजांसि निषत्तेयभूतानि सम
ष्टेवम्बिमानि॥ असुसमीरिनाः सुसमीरितेवा समीरिताभाध्यमेकादेवगणा

नै०सू०
६६

स्नेनैरसेन पृथिवीं तर्प्पयंतोभ्नतानिच कुर्वंति तत्र आयजंतेत्यातिक्रांतं भांति कुखनी । अ
म्पक्नातइंद्रकृष्टिः । अमांक्के तिवाम्पक्के तिवा । पाद्दृ । इमं धायितम पस्यया । विद्व
याद्दृ ओधमृपितम पस्यया विद्धत् । कुस्तः पितेवजारया मिपिपुक्षैः । उमस्त्रइव गोपि
ताजापिपक्षैः ॥ ६ ॥ प्रवोछाजुजुषाणेमो अस्थुरभ्नृत विश्वे अग्नियो नवाजाः । मास्थु
४ जो वैषिषमाण अभवत सर्वेग्रगमनेनेनि वाग्रसंपादिनडु तिवापिवाग्रमित्येतद्नर्थ
कमुपबंधमा दृहीता । अद्रीदिंद्र प्रस्थितिमाहविंषि चनो दधिध्व पवंतान सोमं । अद्री
द्रप्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिध्व चनइत्यन्न नाम पचाति नर्मी भूतः । तमेद्दः राम
स्नःभातिपचनाग्रमोद्वामित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पश्चोश्चस्मात्वं छिव ६६

वनं स्याद्यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुरोळा अग्ने पचत इति यथा। श्रुरुध
आपो भवंति शुचं संरुंधंति। कृतस्य हि श्रुरुधः संति पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमि
नोमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति। जज्झ
तीरापो भवंति शब्दकारिण्यः। मरुतो जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रति
ष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा। अस्मभ्यमप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति। शाशदानः शाश
द्यमानः। प्रस्वां मतिमतिरच्छाशदान इत्यपि निगमो भवति।१७॥ ॥तृतीयः पादः॥ ॥
सृपः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा। सृप्रकरस्नमुतय इ
त्यपि निगमो भवति। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ। सुशिप्रमेतेन व्याख्यातं। वाजे

श्रीराम २ स्त्रि पा हि पा पावयन्तु पस्थिता न्पाल प ता तिसन सि पातु त वा न पा
इत्यपि निगमो भवति

ने० ५० ६७ सुभ शिगोमती त्यपि निगमो भवति। शिप्रे हनू नासिके वा हनु हनूति नासिके नसे नेः। वि
ष्यस्वा शिप्रे विसृज स्व धेने इत्यपि निगमो भवति। धेना दधाते रसं सुरम एनल। स सृत्रे ए
विकिते रसु नासे त्यपि निगमो भवति। द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढो मध्यमे च
स्थाने उत्तमे च। उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति। अक्रोऽक्रमणे
न्ह्यक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवतु राए उरु कृ र्वणः। क्षूतई
यसि प्रदिव उराए इत्यपि निगमो भवति। आ। स्त्रियाः आपो भवन्ति। स्थापनात्। ह
षासि ध्वनां हृष भा स्त्रियानामित्यपि निगमो भवति। जवारुज मानरोहि जरमाण रोहि राम
जगरमाण रोहीति वा। अन्ने सुजितं जबारुत्यपि निगमो भवति। जरूथं गरूथं गृ ६७

प, मार्ग

णातेः। जरूथं हन्याग्ने रायेपुरंधिमित्यपि निगमो भवति। क्लिद्यादिति वहुना··· पं
त्वग्नातनो भवति। स्कंभसी वृक्क लिङ्गिनाशित्रकाणिं स्रातउपरस्कर्णोषियाः। स्कं
धोश्वहस्य समास्कन्नो भवति। इमपीतरस्कंध एतस्मादेवास्कन्नं काये। हिः स्नायतउ
पपत्रनिःष्ठयिष्यास्तुं जस्तुं जैते हीनिकर्म्मणः। आशातुं जनं तु जेयख त्रेरस्तोमा इंद्रस्य वृक्ष्णि
णः। न विधेस्यस्य सुष्टुति। हाने हाने पउत्रेरस्तोमाइंद्रस्य वाक्षिणेनास्यते विंद्यामिसा
मामिस्तुते बर्हिणा परिबर्हणा। ब्रहच्छवा अस्सुराबर्हणाकृतस्येत्यपि निगमो भव
ति।।३।। यो अस्मै घ्रंसउत वायत्र धनि सोमं सुनोति भवति द्युमां अहा। अपापशाकस्ततनु
ष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवायः कवासखः। घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यंतेस्मिन्नसा गोऽ

नवंति २

नै०ष० धउद्धुनतरं भवतस्तुयो न्नद्धमितिवास्नेह्यनुभद्दानसामान्याद्धान्नीरथ्यक्षवच्यतेसयोस्मा
६८ न्नहन्नपिवाएन्नौसोमंस्तुनोनिभवतिहृद्योतनवापोहन्त्ययोहतिश्चाक्षेस्ततानिष्टुंधर्म्मसं
ताना हृपेनमलंकरिष्मुमप ह्नानंतन्नष्ठभ्रंतनूद्योभयितारंमघुवायःकवास्रखायस्य
68 कस्याःसखायः।न्यो विधा हिली। बिद्गुस्य हल्ह्या।विश्वगिएंमभिनृच्छुस्त्रमिस्त्वा।निरावेध्य
बिल बिलाक्ष्ययस्य हल्ह्यानि व्योभिनछुंगिएंथुस्तामिद्द।।४।।त्रुस्माद्दूदुप्रभएत्नुजानीहि
वायुवज्रभीश्यानःक्रियेक्षगोनपवीविरद्दातिरश्चंष्पनुसस्मिपावरध्वे।त्र्यसेमहरत्न
संत्वरमाणेहत्रायवज्ञभीश्यानःक्रियेधमःक्रियद्धाइतिवाक्रमभाएधाइतिवागोरि राम
स्या १२ वपर्वाणिविरहमेघा ष्पितो विभ्रामः।पारन्नोत्रास्यविषितस्यपर्षनित्यपिनिगमोभ ६८
ऽनेतर्णोस्यपांवरणाएत्व्वमिर्द्रोग्मचलेच्टमिरस्वष्टविक्रन्मचोनुसि
त्यपर्निगत्रातवतिविा।ष पार

वति ॥५॥ तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरुत्मना । त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभा नो अ
स्मयुः । तन्नस्तूर्णमापि महद्व्याप्तमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्विति अस्मयुरस्मा
न्कामयमानो ऽस्मिन्नोरास्पीरः पत्नीर्वा रसनैर्वा । रश्मिस्य नस्य पायायोरित्यपि निगमो भव
त्यृजीति प्रसाधनकर्मर्जुरित्यर्थस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भ
वति । प्रतद्वस्व प्राम वस्य (इराङ्कुर प्रतद्वस्व अभिस्वरएँ इत्यपि निगमो भवति ॥६॥ हि
नानानामं धुरं हे चयुज्यो हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् । ऋतस्य योगे विष्यध्वमूधः श्रुष्टी
वरीर्भूतनास्मभ्यमापः (प्रहिणुत नो धुरं हे क्ययुज्याये प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय
ऋतस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे यज्ञे शाकटायनिवाशाकपूणिः वो कृय
टंश तदृटं नवति ज्ञानाकित्सां कतीति वौ शब्देन तं कतीति वौ ऽनुरूप
वती भूतनास्मभ्यमापः

नै० ९० . मोणइंद्रमूरिवामं। इहृदिं बद्धं वेननीथं। एधमानद्विलुमयस्य राजावोक्षुयनेविश्वाइं

हृ० ९ पि० झोमनुष्यानू। यहस्पत्यधमानानां हर्देषं द्युसुवतः सुवनोभ्पाद भ्रात्फमयस्य राजा

हिव्यस्य च पार्थिवस्य च वोक्षुयमाणइ तिवोक्षुयतेश्च करीतहृत्नसुम स्वपमित्य

र्थः। उपभागास्रुमन्मेक्षूयिमेन्म। उपभैतुमायमेनोक्षूमप्यिपहैनेत्याश्वमेधिको

69 मंत्रो दिविदिविष्टिषु दिव एषएषु। आस्पूरं राधः श्रुतानाश्वंकं स्यास्यहिदिविष्टिषु। स्पूरः

समाश्रितमात्नो महान्भवन्पएउरनुस्यवीर्यासमुपसर्गेनुमे नाम करणेश्च

धासं भतिक्रुरुंगो राजा बभ्रुबक्रुरुगमनाद्वाक्रुलगमनाद्वाक्रुरुः कृंतते।

क्रूरमित्यर्थस्य मैवातिक्रुलेक्रुस्मातेर्विक्रिषिनोभवतिहृतोव्याख्यातोजिव राम हृ० ९

तिः३ निरुक्तमर्मा ॥ अरमिं पञ्चजन्मा जिह्वं ॥ ति इह वंजिह्व ॥ निःप्रयय इत्यपि निगमो भवति ॥ ज ॥
॥ ॥ चतुर्थः पादः ॥ ॥ अमन्त्रो मान्त्रो महान्भवत्यप्रमितो वा ॥ मह्यं अमिनो ह्यजने वि
२ नु भूत्वी इत्यपि निगमो भवति ॥ स्तो[illegible]वे चर्षणीषहम् ॥ स्तुपतेर्वज्रं चा ॥ समो न श्र्याराति मन श्रील
दान मश्लील पापक मालि मद्विषमां अन श्र्य्राति वसुदा पस्तु ही त्यपि निगमो भव मु
त्यनर्वा प्रत्यृतोन्यस्मिन् ॥ अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ॥ अ
नर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं व
र्धया नव्यमर्कैः अर्चनीयैः स्तोमैः रसाम्भिसामिप्रतिषिद्धं सामिस्युतेः ॥ असामन्योजो बि
भृथा सुदानवः ॥ असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः ॥ ३ ॥ मा त्वा सोमस्य गल्दया

नै०कु० ॥ महायावंनाहंगिरा। अतु सिंमृगंनसर्वनेषुतुकुंधुं कईश्ना। नंनयो विषत्वा। मातुकुधं
७० त्वात्तो मध्यगालनेनसहायावंनहंगिरागीत्यास्तुत्या। र। सिं। मिव मृगंनसवनेषुचुकुधं
३२ कईश्गानंनपा। विष्पतीनि। श्वा। वां। वृशिं। विंद्द वृश्वागल्दाधूमनी। नो। (ो) नाभा। विभक्ती
नाम त्यतिभवतोगलनाधमनी। नामित्यर्थः। नपा पासीमनामहनारायासो नजल्हवः। नपा
पामन्यामहे नाधनानङ्कलनेनहीनात्र्यस्त्यस्मासुब्रह्मचर्यमध्ययनतपोदानक
र्मेम्पिषिरवोवषकुरेभास्करेभयंकरेभासमानोऽवतीतिवा। ॥३॥ यदुं हकेरा
श्विनावपृतेषंडुहंतामनुष्याय दस्त्रा। त्र्यभिद्दसुंबकुरेणधमंतोरुज्या। त्रिश्वि कपु राम
राधर्ये। हकोलागलभवतिविकर्त्तनाद्गोगलंलगतिलांगलवक्षालांगलंलगते ७०

70

१७ग त्वं गते लंबिते वह्नौ डुइं तो मनुष्याय दद्यन्नि थियाव यमिधमं तो दस्युं बक्क रेएज्योतिषा
वादके नवार्यई श्वरः पुत्रोबे कनाटाः खलु कुसीदि नोलर्वति त्रिगुण कारिणो वाद्धि
गुण दायिनोवा द्विगुणं कामयंत इति वा। इंद्रो विश्वा वि कुनाटो च्यह ई हृद्बुम क्रत्वा
पणीं १ रामि। इंद्रः सर्वा विकनाय नहृ ईशः स्त्रयं दृशेण यडू मान्महानि पश्यंति न पराणी
निवाभि भवं तिकर्म्मणा पण्यें श्रुवणिजः।३। जीवान्नो त्रु भिधेत ना हित्या सः पुराहथा
ता। कईस्ति इवनश्यंतः। जीवंतोनो भिभववृता हित्याः पुरा हननात्कनुस्य क्रां नंक्ष
तइति मत्स्या नां जाल मापन्ना नाम तहार्षं विहृयंते मत्स्या मक्षा उदकैस्य दनेस्पोनंभ मा वंते
ह्लणाये मिवाजालं जलचरं भवनिजलेभवंवाजलेशाय वांकुरो हृत्स्वा नक्रू रणमित्य

ष्पस्य न भवति। एवं नवं हरणं पुनं वित्यपि निगमो भवति। सप्तम पदादीनां कवयश्च नद्यस्तासामेका
मिहद्वयं रोगानं सप्तमपदादीनां कवयश्चकस्तासामेकामभ्यापिगच्छेन्नंहस्तान्भवतिस्तेयं तल्पा
रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनः पुनः सेवा पातके न्दतो द्यमिति
बता ति निपातः खेहानुकं पर्यो बतो बतासि यमनैव तेमनो हृदयं चाविदाम। अन्या कि
लत्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षं। बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो बतासि यम
नैव ते मनो हृदयं च विजानीमो ऽन्या किलत्वां परिष्वङ्क्ष्यते युक्तं लिबुजेव वृक्षं दे लिबु
जाव्रतति र्भवति लीयते विभजन्ती ति व्रतति र्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च धूत्र दकं भवति वात
एतदाप्याययति पुनानो वा नाप्यं विश्वम् इमित्यपि निगमो भवति। वनेन वायो न्यधायि

चाकन्न(वनड्ववायेवेः शुन्नाश्वायंनिनिवाकामयमानइनिवावेतिश्वयइतिसैकार ख
वाकल्पउदात्तंचेदमारव्यातमभविष्यात्सुसमाप्तमश्वाघेरिश्वयतीतिस्निधुस्तन्त्रे
स्रू रथकामयंनइतिवा। एषदेवोरथर्यतीत्यपिनिगमोभवति। धेनुन्नइषुंपवृतम
सकौं। असंकमर्णी॥५॥ पंचमः पादः॥ ॥ आधवनाद्माधवनाद्। मतीनांचसाधनंवि
प्राणांवाध्ववामिति। अपिनिगमोभवत्यनवब्रवोनवा। क्षिवचनः। विशेषेकादिंइद्वा ज
नवब्रब्रवइत्यपिनिगमोभवति॥६॥ अश्वराधिकाणेविकटेकारिंगिछसमहावे। रिरिबूस
स्पसनाभिस्नेभिक्षाचातयामसि। अहायिनिकाणेविकटेकाणोविक्रांतइद्वमिनंदंपो
पमन्पवाकएतेर्वाम्पाहएत भावकमर्णः कणतिःशब्दकर्मा भाषतेशुकणा
त्रे

नै०पू० ७२

तीतिमात्रा। एरमावाक्कृणोदर्शनाः। एरमावाकोणो विकटो विक्रांतगतिरित्यौपमन्य
वः। कुटनेवदस्या। विक्कुरितो भवति गिरिंगच्छ सदानोन्वेशाइ कारिके। शिरिंबिठस्य स
त्वाभिः। शिरिंबिठो मेघः शीर्यते बिठे बिठंबीरिटे नव्यारव्यानं तस्य सत्वैः कट्के रितिस्या
न्नेद्वावातयामो पिवा। शिरिंबिठो भारद्वाजः कालकर्मो पेतो लक्ष्मीनिर्मूण्यावक्रा ना४
रनस्य सत्वैः कर्माणि रितिस्यान्नेद्वावातयामश्वातयातिनाशिने पराशरः पराशीर्णस्य
वसिष्ठस्य विरस्य युक्तो। पराशरः शातयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोपि परा
शरउच्यते शातयिता यातूनां। इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति। राम
क्रिविर्दती विकर्तनदंती। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति। करूल ७२

तीह्नृन्नदत्ती ॥२॥ वामं वामेंतन्त्राद्दुरे देवो ईदार्यृल्तिमा । वामेंदूषा वामं भगो वामं देवत्
करूलती । वामं वमूनीयं भवत्याडुरिणि दूरएाम्नकः करूलतीमृगः पुरस्तात्स्यान्नोदेवा
इत्येकं ऋषित्यपरंस्मो ईनको ईतकः स्रबोति वब्राह्मणं ईनो विश्ाइं ईमृध्रवाचः । हानम
नस्मो नो मनुष्या निन्द मद्दुवाचः कुरु । च्वीरमभिवमाभयं भ्यारा कस्मिमन्यते । त्वबलाभि
वभामयं बालो भिमन्यते मं श्रिष्टुक्षो रिष्ुरिदं युरिदं कामयमानो थ्या । पितद्वदर्यै न्नाप्यते ।
वृक्षधुरिह्रे वृषुमानित्यन्नार्थः । श्व्र ध्वयुर्गं भूर प्ययुर्वस्तसुरित्यपि निगमो भवति ॥३॥ कि
तेकृएवं तिकीकरे शुगावोनाशिस्दूहूनेस्प तिघुमर्गं । त्रा नो भरस्त्रमगं दस्युवेहो भैषाद्धा
स्वमघ वंत्रं धयानः । किं ते कृण्वंति कीकटेषु गावः कीकटा नाम देशोनार्यनिवासः

नेष्ठ०
७३ २ कीकृदाः किं कृत्वा कीं क्रियात्तिरिति प्रेश्मा निर्वचाद्मिरं डुडुक्त्ने नतपं तिघुर्म्मं हर्म्यमा
हृप्रमगं दस्यधनानिमगं दृः कृ श्रीं दीमांगद्दोमांगामिष्यती निचहद्दाति तद्दपत्पं प्रम
गंम्मे दो त्यं नकृ श्री हः कु लीनः प्रमहृ को वायोयमेवाम्मि लोको नपरङ्गति प्रेसुः पंड
वं ३१ कोवापंउंडकः पंडगः प्राहृ कोवाप्राहृयृत्पांडो वाणीङ्कवभ्रीत्वयृ तिनङ्गं नेवाङ्गा खंनी
वाङ्मा खोनी चैः ङ्गाखः ङ्गाखाः ङ्गाङ्को तेरणिररणान्नन्नोमघवन्नूं धयोति रध्यातिर्वङ्क
२ ना यदे गमनेङ्कं दृङ्कभ्रवाति मिंदोवाभ्रासमानोऽरुवती तिवाधातु विहृनेसुक्तं नस्त्रमयंध
नुःसाधुबुंद्दोहिरण्ययः उभातेवाक्रूरएपासुसस्क्तनक्रहूयेविहृद्दृ हृद्दोधातु विहृंव राम०
73 ङुविह्लिमहाविह्लेपंवातेसुकृतंस्त्रमयंसुसुरतंधनुःसाधयिमातेबुंदोहिरण्ययउभ्रौमेबा ७३

ह्रमणीयौमांग्राम्यावर्द्धपेअर्हुनपानिनौगमनपातनौवामभर्एपर्द्दनवोधिस्रोवा॥५॥
निराविध्याज्ञिरिम्युत्राभारयुत्मक्रमोद्दकेनं[illegible]बुहंस्वाततं।निरविध्याज्ञिरिम्यत्राभ
रयुत्पुक्रमोद्दनमुद्दकद्दानमेवं।ड्रंस्तोबुंहंस्वाततं(हंदंबुहेनव्याख्यातंहेंद्दारक्रश्वाहा॥
अयंयोहोताकिरुसयमस्यकमप्रहेयझामजांनिदेवाः।अहरहज्रुयितेमासिमासपथा
देवाहविरेहयूवाहं।अयंयोहोताकर्त्तासियमस्यकथमेन्नमा।प्रवहर्रहज्रुयितेमासेर्ज्जु मासे
मासमा[illegible]मासेवाथदेवानिदविरेहयवाहमुल्बम्र्सोनितेंलोनेवा।महन्तदुल्वंस्यविं
तद्दासीत्यापिमिगमोमवत्स्वबीसिमपगनमासमपहृतमासमनंताहितिमासंगतेमासंवा
[illegible]हिमिनाग्निंध्वंसमर्वारेययांपितुमती।[illegible]ज्रुमस्माद्मधशंा[illegible]रुबीसेक्षुविमाम्बि[illegible]
वनीनेमुन्निम्युथुःसर्वगएंस्वास्ति।हिमिनोदकेनयी।भांतिमिंध्वंसमहखारयेयामन्नवती

चास्मा॥ॐ॥ अग्निमग्न ये। योयमृ बीसे हथियामग्निं तं तेषामिवनस्पति ... मु
...न्नथुः सर्वे। एं सर्वनामान्नं गणेणगण माऊ एश्चय हृष्ट ऊँ षषय वद्यं निमा...
यिपात हश्विनोरूपं तेने। नौ। स्नौ निस्रौति॥ ॥७॥ ॥षष्ठःपादः॥ ॥षष्ठोध्या...
माप्तः॥ ॥इतिनैरुक्त स्ववर्द्धि समाप्त॥ ॥ॐ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ॐ॥
॥ ॥संवत् १६८३ वर्षे कार्तिकवदि १३ भौमे लिखितं गोपीनाथेन॥ ॥कल्याणमस्तु॥

श्रीगणेशायनमः॥ ग्रंथ १२४५ ...नापरीमक्ने हस्र वस्य पुस्त वे। हरे
श्रीगणेशायनमः ह्रौं ह्रौं ह्र पठनार्थं॥ ...११८ नाथ

राम
७५